

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

sociologie

Mgr. Jiří Č e r n ý

**Působení skupinových mentalit v ČR
po roce 1989**

**The Influence of Social Group Mentalities
in the Czech Republic after 1989**

Disertační práce

vedoucí práce – Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

2007

ABSTRAKT

Disertační práce si klade za cíl popsat a analyzovat působení mentalit vybraných sociálních skupin jako jednoho z kulturně sociálních procesů transformace české společnosti po roce 1989. Mentality jsou popisovány prostřednictvím jejich odrazů v postojích a politických či ekonomických aktivitách jednotlivých sociálních skupin (definovaných podle socioprofesionálního statusu, subjektivního sociálního zařazení a věku), a to v národním i mezinárodním kontextu.

V sociologii mělo zkoumání lidských kolektivit svůj vývoj, práce proto nejprve podává přehled vybraných sociologických teorií z této oblasti. Rozbor teoretických přístupů k dané problematice vedl k návrhu operacionalizace pojmu mentalita, a to konkrétně v sociologickém kontextu mentalit skupinových. Mentality lze považovat za taková schémata vnímání, myšlení a jednání, která jsou typická pro určitou skupinu lidí a relativně stabilní v čase. Byly stanoveny tři strukturní dimenze, ve kterých je vhodné projevy mentalit zkoumat – jedná se o skupinovou identitu, legitimitu organizace skupiny a dosahování skupinových cílů.

Kvalitativní sonda, realizovaná v letech 2003-2004 formou hloubkových rozhovorů s reprezentanty různých sociálních skupin, ukázala, že zdroje utváření mentality leží jednak v reinterpetaci životních zkušeností skupiny, jednak ve vnímání a interpretaci životních zkušeností druhých skupin a ve snaze o legitimizaci vlastní mentality jako identické součásti společnosti. Různé sociální skupiny se na procesu legitimizace probíhajících změn ve společnosti aktivně podílejí, přičemž je vnímají nikoli jen v kontextu mentality vlastní sociální skupiny, ale ve svých úvahách rekonstruují vyšší celek společnosti a pozici „své“ skupiny v jeho rámci.

Navazující kvantitativní analýza se zaměřila zejména na proces legitimizace sociálních nerovností v mentalitě společnosti. Další analýzy se soustředily na oblast pracovních orientací, která byla v první dekádě transformace významná z hlediska legitimizace procesů spojených s ekonomickou transformací země. Vzhledem k tomu, že tato kvantitativní část práce spočívala na sekundární analýze dat získaných k jiným účelům (data ISSP Sociální nerovnosti 1992 a 1999 a ISSP Pracovní orientace 1997), bylo nezbytné se omezit pouze na některé vybrané indikátory – sebeidentifikace, hodnocení významnosti různých životních atributů, reflexi skutečného stavu z hlediska těchto atributů, saturaci potřeb, legitimitu probíhajících změn, volební chování a politické preference (ty byly analyzovány pouze v národním kontextu).

Výsledkem práce bylo prokázání vlivu skupinových mentalit na podobu postkomunistické transformace v České republice a na průběh legitimizace modernizačních procesů ve společnosti. Bylo prokázáno, že úspěšnost těchto modernizačních procesů nemůže být chápána bez sociologické analýzy konkrétní společnosti a její struktury, neboť naplňování těchto procesů na

každodenní úrovni je podmíněno právě podobou konkrétních skupinových mentalit. To, co mělo být v procesech postkomunistické transformace na první pohled stejné, protože je to univerzální a nutné, mělo proto často nečekaný průběh, který poznamenal vývoj jednotlivých společností v dlouhém čase.

ABSTRACT

The goal of the dissertation thesis is to describe and analyze the influence of social group mentalities on the processes of post-communist transformation in the Czech Republic after 1989. Mentalities are described through their impact on attitudes, political and economical activities of different social groups (defined by socio-professional status, social class, and age). They are analyzed both in national and international context.

The inquiry into determination of collective action has had its gradual progress in the sociology, so the dissertation outlines different approaches to social groups from this field of view. This outline led to the operationalization of the term “social group mentality”. Mentalities can be treated as schemes of perception, thinking and acting, which are typical to a social group and relatively stable in time. Three structural dimensions of mentality were found, in which it is appropriate to make further inquiry – group identity, legitimization of leadership, and goal achievement.

A qualitative survey, conducted in 2003-2004, gave answers about sources of creation of the social group mentalities. Each social group re-interprets common life experience of itself, of other social groups within society, and tries to legitimate its mentality as identical part of the society. Different social groups take active part in processes of legitimization of societal transformation not only from the point of view of their particular social interests, but they re-construct in their thoughts the society as a whole, and their position within the society.

The empirical part was aimed at legitimization of social differences in social group mentalities. Further analyses dealt with area of working orientations, which was extremely important in the first part of the process of post-communist transformation, because it reflected how the economical transformation is accepted or declined within society. Since the quantitative part of paper was based on secondary analysis of data collected for different reasons (ISSP modules “Social differences 1992”, “Social differences 1999”, and “Working orientations 1997”), it was necessary to aim at several selected indicators only – self-identifications, assessment of importance of various life attributes, reflection of their real importance or presence, saturation of needs, support to undergoing changes, vote behavior, and party affiliations (in Czech national context only).

The dissertation proved the influence of social group mentalities on the process of the post-communist transformation in the Czech Republic and on legitimization of modernization processes of the country. It was proved that none of these processes of modernization could be understood without sociological analysis of the society and its structures, since their implementation at everyday level is conditioned by characteristics of social group mentalities.

What was supposed to be similar in the processes of post-communist transformation, since it was necessary and universal, had in fact unpredicted progress which impacted the development of East Central Europe countries for a long time.

Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Praze, březen 2007

.....

Mé poděkování patří zejména panu Doc. PhDr. Jiřímu Šubrtovi, CSc. za všestranné rady a náměty při vypracování této disertační práce.

Děkuji též kolegům z Katedry sociologie FF UK a Sociologického ústavu AV ČR, kteří se podíleli na získávání empirických podkladů využitých v této práci a vyšli mi maximálně vstříc při zprostředkování datových souborů k sekundární analýze.

OBSAH

ABSTRAKT	9
ABSTRACT	11
1. ÚVOD	13
2. K POČÁTKŮM SOCIOLOGICKÉHO ZKOUMÁNÍ SOCIÁLNÍCH KOLEKTIVIT	17
2.1. Psychologie davů	17
2.2. Národová psychologie („Völkerpsychologie“)	22
2.3. Psychologická sociologie	23
3. SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÝ PŘÍSTUP K MALÝM SKUPINÁM	25
4. PSYCHOLOGIZUJÍCÍ TEORIE TRANSFORMACE SPOLEČNOSTI	30
4.1. Sociální charakter	30
4.2. Autoritářská osobnost	33
4.3. Konformita jako demokratický typ úniku před svobodou	35
4.4. Historie jako transformace typu konformity	38
4.5. Historie jako transice moci a rutina každodennosti	41
5. OPERACIONALIZACE POJMU „SKUPINOVÁ MENTALITA“	44
6. ROZDÍLY V NÁRODNÍCH MENTALITÁCH	50
6.1. Modernizace postkomunistických společností a očekávání zakotvená v jejich mentalitách	51
6.2. „Path-dependency“ národních mentalit	53
6.3. Vliv národních mentalit na modernizační procesy postkomunistické transformace	58
6.4. Sebevědomé společnosti	60
6.5. Odlišnosti národních mentalit	64
7. MENTALITY SOCIÁLNÍCH SKUPIN	66
7.1. Nerovné cesty k úspěch úspěchu a nízká legitimizace soukromého sektoru	68
7.2. Národní egalitarismus a „obrat doleva“	75
7.3. Vítězové transformace	79
7.4. Porovnání skupin v mezinárodním kontextu	81
7.5. Působení skupinových mentalit	89
8. SHRNU TÍ	91
LITERATURA	100

ABSTRAKT

Disertační práce si klade za cíl popsat a analyzovat působení mentalit vybraných sociálních skupin jako jednoho z kulturně sociálních procesů transformace české společnosti po roce 1989. Mentality jsou popisovány prostřednictvím jejich odrazů v postojích a politických či ekonomických aktivitách jednotlivých sociálních skupin (definovaných podle socioprofesionálního statusu, subjektivního sociálního zařazení a věku), a to v národním i mezinárodním kontextu.

V sociologii mělo zkoumání lidských kolektivit svůj vývoj, práce proto nejprve podává přehled vybraných sociologických teorií z této oblasti. Rozbor teoretických přístupů k dané problematice vedl k návrhu operacionalizace pojmu mentalita, a to konkrétně v sociologickém kontextu mentalit skupinových. Mentality lze považovat za taková schémata vnímání, myšlení a jednání, která jsou typická pro určitou skupinu lidí a relativně stabilní v čase. Byly stanoveny tři strukturní dimenze, ve kterých je vhodné projevy mentalit zkoumat – jedná se o skupinovou identitu, legitimitu organizace skupiny a dosahování skupinových cílů.

Kvalitativní sonda, realizovaná v letech 2003-2004 formou hloubkových rozhovorů s reprezentanty různých sociálních skupin, ukázala, že zdroje utváření mentality leží jednak v reinterpetaci životních zkušeností skupiny, jednak ve vnímání a interpretaci životních zkušeností druhých skupin a ve snaze o legitimizaci vlastní mentality jako identické součásti společnosti. Různé sociální skupiny se na procesu legitimizace probíhajících změn ve společnosti aktivně podílejí, přičemž je vnímají nikoli jen v kontextu mentality vlastní sociální skupiny, ale ve svých úvahách rekonstruuji vyšší celek společnosti a pozici „své“ skupiny v jeho rámci.

Navazující kvantitativní analýza se zaměřila zejména na proces legitimizace sociálních nerovností v mentalitě společnosti. Další analýzy se soustředily na oblast pracovních orientací, která byla v první dekádě transformace významná z hlediska legitimizace procesů spojených s ekonomickou transformací země. Vzhledem k tomu, že tato kvantitativní část práce spočívala na sekundární analýze dat získaných k jiným účelům (data ISSP Sociální nerovnosti 1992 a 1999 a ISSP Pracovní orientace 1997), bylo nezbytné se omezit pouze na některé vybrané indikátory – sebeidentifikace, hodnocení významnosti různých životních atributů, reflexi skutečného stavu z hlediska těchto atributů, saturaci potřeb, legitimitu probíhajících změn, volební chování a politické preference (ty byly analyzovány pouze v národním kontextu).

Výsledkem práce bylo prokázání vlivu skupinových mentalit na podobu postkomunistické transformace v České republice a na průběh legitimizace modernizačních procesů ve společnosti. Bylo prokázáno, že úspěšnost těchto modernizačních procesů nemůže být chápána bez sociologické analýzy

konkrétní společnosti a její struktury, neboť naplňování těchto procesů na každodenní úrovni je podmíněno právě podobou konkrétních skupinových mentalit. To, co mělo být v procesech postkomunistické transformace na první pohled stejné, protože je to univerzální a nutné, mělo proto často nečekaný průběh, který poznamenal vývoj jednotlivých společností v dlouhém čase.

ABSTRACT

The goal of the dissertation thesis is to describe and analyze the influence of social group mentalities on the processes of post-communist transformation in the Czech Republic after 1989. Mentalities are described through their impact on attitudes, political and economical activities of different social groups (defined by socio-professional status, social class, and age). They are analyzed both in national and international context.

The inquiry into determination of collective action has had its gradual progress in the sociology, so the dissertation outlines different approaches to social groups from this field of view. This outline led to the operationalization of the term “social group mentality”. Mentalities can be treated as schemes of perception, thinking and acting, which are typical to a social group and relatively stable in time. Three structural dimensions of mentality were found, in which it is appropriate to make further inquiry – group identity, legitimization of leadership, and goal achievement.

A qualitative survey, conducted in 2003-2004, gave answers about sources of creation of the social group mentalities. Each social group re-interprets common life experience of itself, of other social groups within society, and tries to legitimate its mentality as identical part of the society. Different social groups take active part in processes of legitimization of societal transformation not only from the point of view of their particular social interests, but they re-construct in their thoughts the society as a whole, and their position within the society.

The empirical part was aimed at legitimization of social differences in social group mentalities. Further analyses dealt with area of working orientations, which was extremely important in the first part of the process of post-communist transformation, because it reflected how the economical transformation is accepted or declined within society. Since the quantitative part of paper was based on secondary analysis of data collected for different reasons (ISSP modules “Social differences 1992”, “Social differences 1999”, and “Working orientations 1997”), it was necessary to aim at several selected indicators only – self-identifications, assessment of importance of various life attributes, reflection of their real importance or presence, saturation of needs, support to undergoing changes, vote behavior, and party affiliations (in Czech national context only).

The dissertation proved the influence of social group mentalities on the process of the post-communist transformation in the Czech Republic and on legitimization of modernization processes of the country. It was proved that none of these processes of modernization could be understood without sociological analysis of the society and its structures, since their implementation at everyday level is conditioned by characteristics of social group mentalities.

What was supposed to be similar in the processes of post-communist transformation, since it was necessary and universal, had in fact unpredicted progress which impacted the development of East Central Europe countries for a long time.

1. ÚVOD

Cílem předkládané disertační práce je popis a analýza působení mentalit vybraných sociálních skupin jako jednoho z kulturně sociálních procesů transformace české společnosti. Mentalit jsou popisovány prostřednictvím jejich odrazů v postojích a politických či ekonomických aktivitách jednotlivých sociálních skupin v národním i mezinárodním kontextu. Za východisko práce lze považovat zjištění, že to, co mělo být v procesech postkomunistické transformace na první pohled stejné, protože je to univerzální a nutné, má často nečekaný průběh, a sice v důsledku prosazování zcela zvláštních individualizujících faktorů. Působí zde nepochybně jakési svébytné „konstanty“, které jsou dlouhodobě přítomné v jednání národů, skupin a jednotlivců, v jejich způsobu vnímání světa i hodnotových orientacích. Projevují se takřkajíc v dlouhém čase a co do svého obsahu i struktury se mění jen velice zvolna.

Jako nejobecnější folii pro tematizaci skupinových charakteristik a „kolektivních mentalit“ je třeba postavit často opomíjené zjištění, že naše individuální i kolektivní jednání nejsou zdaleka tolik určována skutečností samou, ale že jsou spíše závislá na tom, jak ji vnímáme, na představách, přesvědčeních a iluzích, které v nás vyvolává, na očekáváních a předsudcích, které si o ní vytváříme na základě našich dřívějších zkušeností, a v neposlední řadě na jejích „obrazech“, které jsme přejali v procesech socializace. Pokud jde o koncepční a metodické přístupy, pak v jejich průsečíku stojí poznání, akcentované již Maxem Weberem, že každý systém společnosti je třeba posuzovat podle toho, jakému typu člověka dává největší šanci, aby se prosadil jako typ vůdcovský [Havelka 2002, s. 10]. Zároveň všechny tyto koncepty předpokládají, že je možné zřetelně zachytit skupinovou determinaci individuálních jednání, tedy že existuje něco nad individuálními postoji ve smyslu individuální připravenosti jednat nějakým způsobem. Jinými slovy, existuje vždy něco společného, typického a také do značné míry vyžadovaného pro určitou skupinu lidí v dané době.

Toto poznání mělo v sociologii svůj vývoj a práce proto nejprve podává přehled vybraných sociologických teorií z oblasti zkoumání lidských kolektivit. Hned na úvod je však třeba upozornit, že ve skutečnosti neexistuje žádná jednotná teorie mentalit, kterou by bylo možné jednoduše využít a operacionalizovat. Mezi tím, jak různí autoři o problému psali a jak ho pak jiní další zkoumali, nebyla vždy shoda, a to ani na úrovni využívaného pojmového aparátu. Vybrané teorie se však z různých úhlů dotýkají zkoumané problematiky, totiž existence určitých zvláštních a typických rysů sociálních skupin a společností, které se vztahují k jejich kolektivní zkušenosti.

Předkládaná práce dále vychází z přesvědčení, že vývoj společnosti je dynamický proces, který je spoluurčován ekonomickými, politickými a kulturními faktory, jež mají svou historii a příčinnou souvislost – tyto objektivní

elementy vývoje společností však ve společenské praxi působí komplikovaně, jejich realizace se odehrává jakoby odrazem v zrcadle existujících skupinových mentalit. Na úrovni malých skupin byly takové jevy popsány pomocí termínů sociální psychologie, která tyto skupiny dokázala experimentálně pozorovat. Z pohledu transformující se společnosti je zejména významný koncept legitimizace vůdčí ideologie, která má za úkol skupinu dovést k určitým vytyčeným cílům.

Hlavním procesem, který se odehrává v postkomunistických zemích, je transformace státně paternalistického systému v moderní otevřenou demokratickou společnost. V rámci tohoto modernizačního procesu se objevují dílčí cíle a prostředky k jejich dosažení, závislé na vládnoucích ideologiích, které procházejí revizí prostřednictvím více či méně pravidelných demokratických voleb. Postkomunistická transformace tak průběžně podléhá legitimizačnímu procesu svých cílů i prostředků. Různé sociální skupiny přirozeně tíhnou ze své sociální pozice a vlivem působení skupinové mentality k odlišným ideologiím. Odlišné ideologie se naopak snaží zaujmout co nejširší okruh stoupenců k legitimizaci svých preferovaných prostředků a cílů. To, která ideologie se ve společnosti objeví, je do značné míry dáno schopnostmi a zájmy společenských elit, většina společnosti k tomu nemá příliš co říct. Naopak proces legitimizace „ideologií na stole“ (proces jejich uvedení do praxe) se bez široké podpory členů z různých sociálních skupin neobejde.

Ačkoli se západní politologové obávali rezignací postkomunistických zemí na své transformační cíle (obávali se nárůstu podílu těch, kteří „ztratili na cestě ke svobodě nervy“ [Dahrendorf 1990, s. 108]), z empirického pozorování lze učinit závěr, že k něčemu takovému zatím nedošlo. Všechny země mají za sebou minimálně jedno zhoupnutí kyvadla politických preferencí z jedné strany politického spektra na druhou. Potvrzuje se, že dohánění západních demokracií bude dlouhodobý proces, zejména pokud jde o úroveň životních šancí. Dlouhodobý bude zřejmě také proces legitimizace soukromého podnikání, velkých majetkových rozdílů a politické sféry a státu jako jednotného prostoru, kde se stírá hranice mezi postkomunistickým „my“ a „oni“ [Machonin, in: Tuček 2003, s. 296].

Stejně obecné cíle, které byly před jednotlivé společnosti postaveny „na startovní čáře“, byly však vzápětí konfrontovány s působením mentalit na úrovni jednotlivých národních společností i dílčích sociálních skupin. To, co mělo být společné, se záhy projevilo jako diferencující a rozdělující. Příkladem může být i bývalé Československo, kde odlišná mentalita Čechů a Slováků zdělila společnou formální „ulitu“, která se však nemohla najednou vydat dvěma různými směry. O tom, jak odlišné směry to nakonec byly, svědčí změna ve vnímání Slováků od „mladšího bratra“ v roce 1993 až po vzor odvážných sociálních reforem v roce 2006. Diskuse, zda rozdělení nebylo náhodou jen dílem tehdejších elit, se ve světle následné legitimizace velmi rozdílných modernizačních ideologií jeví jako akademická.

Předkládaná práce se soustředí zejména na vývoj české společnosti. Vychází z předpokladu, který formuloval Ivo Možný [Možný 1991], že režim před rokem 1989 již nedokázal zajistit základní ekonomické potřeby lidí (heslo „každému podle jeho potřeb“ přestalo platit i ve své minimalistické variantě). Stát byl kolonizován rodinnými sítěmi, ale ani na lukrativních postech již nebylo příliš co brát. Tato hra nakonec přestala bavit i samotné herce a pod tíhou zahraničních událostí i vnitřních impulsů, které do hloubky analyzoval Ladislav Holý [Holý 2001], došlo k sametovému předání moci v podobě téměř „opoziční smlouvy č. 1“ [Suk 2003, s. 382]. Důležité cíle byly formulovány v jednoduchých heslech typu „svoboda slova“ či „návrat do Evropy“. Konkrétní dílčí cíle (např. obnova soukromého kapitálu) a prostředky k jejich naplňování (např. kuponová privatizace) byly již definovány „novou“ politickou elitou, která se postupně soustředila kolem ODS a ve volbách v roce 1992 získala dominantní postavení.

Je pravděpodobné, že revoluční hesla byla dílem studentů a disidentů, běžným lidem o něco takového zas až tak moc nešlo. Ti si slibovali od postkomunistické transformace zejména rovné šance na úspěch, doufali v možnost vydělat si více peněz (požadavek na spravedlnost odměňování byl, jak ukáže tato práce, ve skutečnosti zejména požadavkem na lepší finanční ohodnocení). Tento ekonomický základ transformace byl však nebezpečný v tom, že kladl zvýšený důraz na schopnost politiků provést národ nejprve „údolím slz“ a zabránit znovunastolení totalitních ideologií [Dahrendorf 1990, s. 102]. V tom české politické elity nesehaly, přidržely se ověřených postupů a ve formě „opoziční smlouvy č. 2“ zajistily přetrvání základních transformačních cílů (a samozřejmě také svých mocenských pozic) i do druhé dekády postkomunistické transformace.

V tomto procesu legitimizace postkomunistické transformace začala hrát významnou úlohu mentalita jednotlivých sociálních skupin. Ekonomická očekávání byla zprvu zdánlivě dobře uspokojena neoliberální koncepcí „neviditelné ruky trhu“, která dávala každému stejné šance na uplatnění (za předpokladu vysoké pracovitosti a ctižádostivosti). Tato v mentalitě poměrně pevně zakotvená očekávání byla však postupně konfrontována s realitou pozic udržovaných z minulého režimu, zneužívaných informací, nedostatku kapitálu, nízké koupěschopnosti obyvatelstva, omezeného přístupu ke vzdělání či obav z uzavírání trhu práce. Hodnoty svobody a demokracie ztratily svou revoluční naléhavost, zachován však zůstal požadavek na ekonomickou prosperitu. Šlo o to, kdo nabídne novou ideologii a jak široké sociální skupiny dokáže oslovit. Pokud by to byl jen souboj elit a mentalita by zde nehrála žádnou roli, zřejmě by větší podíl na moci získali extremisté a vojenští mobilizátoři. Vzhledem k průměrné národní mentalitě, zejména však (jak práce ukáže) vzhledem k mentalitě střední třídy, takové opakované mobilizační výzvy neuspěly.

Práce ve své empirické části sleduje projevy národní mentality v české společnosti, vybraných sociálních skupin uvnitř ní a jejich pozici

v mezinárodním kontextu. Centrálním problémem práce je operacionalizace mentálních charakteristik. Protože se jedná o sekundární analýzu sociologických dat získaných za jiným účelem, je možné se orientovat na zpracování jen některých znaků: hodnotové orientace, postoje, sebeidentifikace, hodnocení a reflexe, politické preference a volební chování. V rovině skupinových mentalit půjde o skupiny vymezené objektivním socioprofesionálním postavením (podnikatelé, řídicí pracovníci, odborní zaměstnanci, dělníci), subjektivním sociálním zařazením (dolní, střední, horní vrstva) a věkem (mladší, střední, starší generace).

V rámci grantu „Vytváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989“ (GA ČR 403/01/0872) byl uplatněn přístup vícerozměrných analýz (zejména faktorová a clusterová analýza), který byl tehdy vhodný vzhledem k neexistenci jakékoli operacionalizace pojmu mentalita. Autor se v rámci tohoto grantu podílel na tématu „Vliv skupinových mentalit na postoje k manželství“ [Černý, in: Havelka, M., Tuček, M., Černý, J., Česal, J., Hudema, M. 2002]. V předkládané práci je však využit postup opačný – na základě teoretické operacionalizace a provedení empirické kvalitativní sondy byly hledány vhodné indikátory jednotlivých z hlediska legitimizace transformačního procesu společnosti významných znaků. Tento postup umožnilo to, že autor předkládané práce byl v letech 2003-2004 vedoucím juniorského badatelského grantu GA AV ČR „Zdroje utváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989“ (identifikační kód KJB7028303), v jehož rámci realizoval řadu hloubkových rozhovorů s náhodně vybranými zástupci výše zmiňovaných sociálních skupin [Černý 2004]. Odhalené klíčové znaky mentalit jednotlivých sociálních skupin se pak pro účely této práce snažil vyhledat v dostupné kvantitativní datové bázi a porovnat jejich vývoj s výpověďmi aktérů z kvalitativní sondy.

Protože jedním ze základních přístupů k empirickému rozboru skupinových mentalit mělo být mezinárodní srovnání, sekundární analýza se především opírala o údaje z projektu ISSP (International Social Survey Project), kterého se od roku 1992 zúčastnila i Česká republika. Byly využity moduly z let 1992 až 1999 (na základě analýzy dotazníků všech modulů byly ke zpracování vybrány znaky z modulů „Sociální nerovnosti 1992“, „Pracovní orientace 1997“ a „Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999“). Základní srovnávací bázi jsou jednak postkomunistické země, jednak vybrané země západní Evropy a Severní Ameriky, případně jednotlivé regiony jako celek (zde je uplatněno vážení podle počtu obyvatel v jednotlivých zemích). Pro posouzení dynamiky skupinových mentalit byla využita mezinárodní data z opakovaných modulů ISSP 1992 a 1999. Všechny výše zmíněné moduly ISSP byly poskytnuty Sociologickým datovým archivem SoÚ AV ČR.

2. K POČÁTKŮM SOCIOLOGICKÉHO ZKOUMÁNÍ SOCIÁLNÍCH KOLEKTIVIT

Sociologie, která ve svých počátcích, prohlásila jevy lidského soužití za „sui genesis“, za předmět zvláštní vědy, tedy za jevy objektivně zkoumatelné po vzoru věd přírodních, musela brzy ke svému výkladu vedle faktorů geografických, rasových či demografických přibrat i jevy z oblasti duševního života zkoumaných jedinců. Podle Zdeňka Ullricha [Ullrich, in Sorokin 1936, s. 623] lze jmenovat tři kořeny sociálně psychologického přístupu ke společnosti:

- Psychologie davů;
- Národová psychologie;
- Psychologická sociologie.

Význam těchto starších proudů kromě toho, že obrátily pozornost na důležitost psychologických procesů ve společenském životě, spočívá z hlediska teorie skupinových mentalit zejména v tom, že definují rámec sociální skupiny jako uvědomované, v individuálních myslích působící kolektivity. Uvedené teorie tím také zdůraznily, že individuální psychologie nestačí k výkladu sociálních skutečností. Tato snaha o vytvoření nových výkladových rámců přispěla posléze k založení sociální psychologie jako samostatné vědy.

2.1. Psychologie davů

Psychologie davů zaměřila pozornost na konkrétní jevy své doby, nejnápadnější a nejvíce upoutávající zájem vědců. Šlo zejména o poznání, že duševní život jedince doznává výrazných změn, pokud se stane součástí seskupení lidí reagujících na společný podnět – tedy v davu. Teprve později dochází ke zobecnění dobových poznatků a pozorování.

Toto poznání, že člověk jedná jinak, je-li osamocen, a jinak v davu, vedlo i ke zkoumání těchto skupin samých a jejich duševních vlastností, neboli vlastností jejich „kolektivní duše“. Původně byl zkoumanou skupinou dav jako prostorové nakupení lidí, následně se přešlo i ke zkoumání a klasifikaci jiných sociálních skupin. V základě těchto klasifikací byl vždy dav jako symbol duševní jednoty lidí, která se v sociálních skupinách projevuje. Zkoumané sekty, třídy nebo shromáždění parlamentu byly také „davem“. Právě v rámci tohoto pojmu jsou studovány sociálně psychické jevy, odehrávající se ve skupinách.

První podnět ke zkoumání sociálně psychických vlastností davu vychází z právního prostředí. V italské pozitivistické škole právní začíná E. Ferri používat názvu kolektivní psychologie a následně Scipio Sighele položil na počátku 90. let 19. století základy k psychologii davu. Východiskem jeho analýz bylo pozorování hromadných zločinů. Sighele dochází k názoru, že dav není jen

souhrnem individuí nebo nakupením lidí, že vykazuje odlišné vlastnosti. Ty spočívají v duševních jevech, které se v davu odehrávají. Sighele stanovil zároveň první dvě poučky o duševním životě davu, které následně přebírají i další autoři.

Prvním zjištěním je skutečnost, že v davu nastává pokles intelektuálních a morálních kvalit jedinců, kteří dav tvoří. Tyto kvality se nesčítají, spíše zde funguje matematický princip nejmenšího společného jmenovatele – všeobecně lidské zatlačuje osobnost jednotlivce. Druhé zjištěním praví, že určitý cit je tím silnější, čím více lidí ho společně na jednom místě prožívá, tedy že v davu se afekty sčítají. Podle Sighele utvoří sto odvážných mužů hrdinskou skupinu, ale sto duchapřítomných mužů pouze skupinu intelektuálně průměrnou. Sighele zde využil např. svého pozorování poslanců v parlamentu.

Sigheleho teorie působila na francouzského myslitele Gustava Le Bona. Le Bonova práce je, v souladu s uvedenou vlnou, výrazem hrůzy z rozsáhlých snah o nastolení zcela nového uspořádání, v němž by vůdčí úlohu hrál lid a jeho masy. Autor v úvodu ke své knize říká: „Věk, do něhož vstupujeme, je opravdu věkem davů. ... Hlas davů nabyl převahy. Ten diktuje králům, jak se mají chovat. Duše davů a nikoli již rozhodnutí panovníků určují osudy národů. ... Sdružování umožnilo davům, aby si utvořily, i když ne správné, tedy alespoň velmi určité mínění o svých zájmech a aby si uvědomily svou sílu.“ [Le Bon 1994, str. 7-9].

Dav je v běžném slova smyslu volné shromáždění nejpestřejších charakterů lidí. Za jistých konkrétních okolností může však takovéto amorfní seskupení individualit nabýt zcela nových vlastností, které se výrazně a zásadně liší od vlastností jedinců, z nichž je samo toto seskupení utvářeno. Mizí zde pojem „vědomé osobnosti“ a city i myšlenky všech jsou zaměřeny týmž směrem. A právě toto je charakteristický moment, jímž se nahodilý shluk osob, neboli dav v běžném slova smyslu, odlišuje od entity, již Le Bon nazývá organizovaným davem, nebo také jinak davem psychologickým. Tento dav pak tvoří jakoby jedinou bytost a je podroben psychologickému zákonu duševní jednoty davů.

K tomu, aby se vytvořil psychologický dav, není naprosto nezbytná přítomnost mnoha lidí na témže místě. Le Bon říká: „V určitých okamžicích dějin může půl tuctu lidí tvořit psychologický dav, zatímco ho netvoří stovky náhodou se shromážděných lidí. Na druhé straně se může celý národ působením určitého vlivu i bez viditelného seskupení stát někdy davem.“ [Le Bon 1994, str. 14] Jakmile se psychologický dav jednou utvoří, nabývá dvojího typu vlastností – jednak určitých přesně stanovitelných vlastností obecných, jednak vlastností zvláštních, které se mění podle prvků, z nichž se dav skládá, a které mohou pozměnit jeho duševní strukturu. Nejnápadnějším jevem vůbec, kterým se každý psychologický dav vyznačuje, je utvoření jakési kolektivní duše – díky ní pak nejrozličnější jedinci, z nichž je dav složen, cítí, myslí a jednají naprosto odlišně od toho, jak by cítil, myslel a jednal každý z nich, kdyby mohl být sám. V

seskupení tvořícím dav nedochází tedy jen k pouhému součtu a průměru vlastností jednotlivých individualit, ale kombinují se zde a utvářejí vlastnosti úplně nové.

K tomu přispívá fakt, že všichni jedinci téže rasy jsou si podobní jistými neuvědomělými prvky, které tvoří tzv. duši rasy; ta je utvářena zvláště dědičnými vlivy. Davům se stanou společnými právě tyto obecné charakterové vlastnosti, jež jsou řízeny nevědomím, a které má téměř ve stejné míře většina normálních jedinců téže rasy. „V kolektivní duši se stírají intelektuální schopnosti lidí a tím také jejich individualita. Různorodé se ztrácí ve stejnorodém a nevědomé vlastnosti převládají... Davy nehromadí inteligenci, ale průměrnost“ [Le Bon 1994, str. 17-18]. Jedná se zde tedy o jakousi regresi k určitému všeobecnému průměru. Toto uvažování je z hlediska teorie skupinových mentalit významné, neboť vyzdvihuje společné charakterové vlastnosti, které mohou dominovat charakterům individuálním. Le Bon však davům přisuzuje také vlastnosti nové a zvláštní, jejichž vznik určují následující příčiny: pocit moci, duševní nákaza a sugestibilita.

Již pouhou skutečností, že je součástí většího počtu lidí, nabývá jedinec v davu pocit nepřekonatelné moci, která mu dovoluje popustit uzdu vášním a pudům, jež by osamocen musel nezbytně potlačit. Jelikož dav je anonymní, a tudíž nezodpovědný, ustoupí každý člověk v davu těmto vnitřním instinktům tím spíše, že za své chování ztrácí úplně pocit zodpovědnosti, který by ho jinak od takovýchto projevů zdržel.

Projev zvláštních vlastností je podmíněn též tzv. duševní nákazou. Ta také určuje směr těchto zvláštních vlastností. Jde o nesnadno vysvětlitelný jev hypnotické povahy, který způsobuje, že každý čin nebo cit v davu je nakažlivý, a to až do té míry, že jedinec obětuje svůj vlastní zájem (někdy dokonce i svůj život) zájmu kolektivnímu. Tato vlastnost je přímo protichůdná jeho přirozené povaze a může se projevit právě jen uvnitř davu!

Zdaleka nejdůležitější je ale sugestibilita, neboť ta podmiňuje v davovém jedinci zvláštní vlastnosti, které naprosto odporují vlastnostem jedince osamocené. I davová nákaza je vlastně jen důsledek této sugestibility. Jedinec se v davu působením nějaké neznámé příčiny dostává do podobné situace, v jaké se ocitá hypnotizovaný v rukou hypnotizéra. Mizí zde vědomá osobnost, vůle a úsudek jsou ztraceny, city i myšlenky se zaměřují směrem, jenž ze své pozice určuje hypnotizér. A právě v přesně takovém postavení se nachází též účastník davu. S neodolatelnou prudkostí se pouští do provádění určitých činů, a tato prudkost je o to neodolatelnější, že se uvnitř davu stává vzájemnou, a jen málokterá osobnost by se jí dokázala účinně bránit. Nanejvýš tak je možné pokusit se o odvrácení proudu jinou sugescí, čímž se někdy podaří davy odradit od nejkrvavějších činů.

Rozpad vědomé osobnosti, převaha osobnosti nevědomé, usměrnění citů a myšlenek sugescí a nákazou, snaha přeměnit sugerované myšlenky bezprostředně v činy – to právě jsou hlavní vlastnosti jedince v davu. Člověk již

není sám sebou, nýbrž stává se jakýmsi automatem, a jeho vlastní vůle je už neschopná jej vést. Rozumově stojí tedy dav vždy hluboko pod úrovní osamocенého jedince. Avšak z hlediska citů a činů, jež jsou těmito city vyvolány, může být dav podle okolností buď lepší nebo horší, vždy podle toho, jak se na něj zrovna působí. Existují davy zločinné, jež loupí a vraždí, existují však i davy hrdinské, které jsou schopny bránit vlast či víru až do posledního dechu.

Vedle zmíněných všeobecných vlastností masy studoval Le Bon i zvláštní, těmito vlastnostem nadřazený charakter určitých typů davu. To ho přivedlo k vytvoření vývojové řady mas. Nejprve existuje prosté seskupení lidí. Jeho nejnižší formou jsou davy, tvořené jedinci různých ras. Jediným společným poutem je zde více méně uznávaná vůle náčelníka. Příkladem tohoto typu davů jsou třeba barbarské kmeny různého původu, které po několik století útočily na římskou říši. Teprve následně se utvářejí seskupení tvořící rasu. Tyto zástupy přijaly působením jistých faktorů určité společné vlastnosti a utvořily nakonec rasu. Příležitostně mohou mít též zvláštní vlastnosti davů, ty však musí být vždy zahrnuty ve vlastnostech určité rasy.

Tato vývojová řada vyústila v klasifikaci davů, jak je můžeme pozorovat u každého národa:

A. Davy různorodé

1. Anonymní (např. davy pouliční)
2. Neanonymní (poroty, parlamenty atd.)

B. Davy stejnorodé

1. Sekty (sekty politické, náboženské atd.)
2. Kasty (kasta vojenská, kněžská, dělnická atd.)
3. Třídy (třída měšťanská, selská atd.)

Davy různorodé jsou ty davy, jejichž vlastnosti byly probírány dříve; skládají se z libovolného počtu jedinců bez zřetele na jejich zaměstnání či vzdělání. Nejmocnějším faktorem určujícím vlastnosti těchto davů je rasa (je téměř tolik druhů davů, jako je národů). Za základní zákon může zde být stanoveno, že „vlastnosti davů jsou tím méně zřetelné, čím je duše rasy silnější“. To je pro koncept skupinových mentalit významné hned ve dvou směrech – za základní skupinu budeme v této práci považovat národní společnost, jejíž mentalita však může být různě silná. Může tudíž dát vzniknout do určité míry odlišným mentalitám dílčích sociálních skupin v rámci národní společnosti (různým „davům stejnorodým“, např. mentalitám tříd, generačním mentalitám atd.).

Neanonymní davy se pak od anonymních liší tím, že je u nich vyvinuto vědomí odpovědnosti, a to dává jejich činům často velmi různý směr. Z hlediska teorie skupinových mentalit je významné zejména historické působení vlastností (mentalit) neanonymních davů na vývoj společností v dlouhém čase, ovšem zkušenost s událostmi silnějšího působení davů anonymních (v případě

postkomunistické transformace tedy zejména působení hesel a požadavků vznikajících na demonstracích v listopadu 1989) budeme také zohledňovat.

Davy stejnorodé jsou sekty, kasty a třídy. Sekta je prvním stupněm v organizaci stejnorodých davů. Zahrnuje v sobě jedince, často se od sebe velmi lišící výchovou, zaměstnáním i prostředím, kteří však mají jedno společné pouto, a to přesvědčení. Patří sem například sekty náboženské či politické. Kasta představuje vyšší stupeň organizace, jíž je stejnorodý dav schopen. Zahrnuje vždy pouze individua téhož zaměstnání, u nichž jsou výchova i prostředí téměř stejné. Taková je například kasta vojenská nebo kněžská. Třída se skládá z jedinců různého původu, kteří jsou však vzájemně spjati svými zájmy, životními zvyky a podobnou výchovou. Zde je možno jmenovat třeba měšťanskou či selskou třídu. Opět tu nacházíme myšlenky významné pro naše pojetí skupinových mentalit – zejména jde o určité společné vědomí těchto davů („přesvědčení“ či „zájem“), které zakládá společnou identitu.

Jiný přístup ke klasifikaci davů zaujal další Francouz, Gabriel Tarde. Ten dále rozpracoval již Sighelem objevený rozdíl mezi publikem (rozptýlenými jedinci, jejichž příbuznost je čistě duševní, jako v případě veřejného mínění) a davem (shromážděním lidí). Důležitou roli přisuzoval zejména sugesci, naopak ale odmítal zvláštní kolektivní vědomí, stojící nad vědomími individuálními. Zdůrazňoval význam studií psychosociologických, zabývajících se vzájemnými vztahy a ovlivňováním duší. Za sociální zákony považoval zákon nápodoby, protikladu a přizpůsobení. Spolupůsobení těchto zákonů ve společnosti vede k tomu, že i když se společnost diferencuje, neznamená to její heterogenizaci a rozklad. Např. dělba práce znamená zároveň pokračující se sdružování a přizpůsobení různých prací postupnými vynálezy. „V skutečnosti jest diferenciaci, o níž se chce mluvit, spíše přizpůsobením... Prvotně ohraničena domácností, postupuje opakující a zvětšující se bez ustání; napřed rozšíří se na obec, kde různé domácnosti, druhy vzájemně si podobné, leč vnitřně odlišné, se stanou vzájemně si nepodobny, avšak samy o sobě homogennější; pak stane se národní a mezinárodní.“ [Tarde 1901, str. 77]. Také zde existuje paralela ke skupinovým mentalitám, neboť existence mentalit dílčích sociálních skupin ve společnosti musí být zároveň kompenzována sjednocujícím prvkem, který legitimizuje heterogenní mentality jako identickou součást společnosti.

Myšlenky Le Bona a Tarda, zejména význam sugesci, dále přejal a zpracoval Sigmund Freud v díle „Psychologie masy a analýza Já“ [Freud 1990]. Freud se zaměřil na působení řídicího prvku v davu (vůdce), který je vůči individuálním vědomím nadřazený a mocný. Ačkoli je jeho pojetí individuálně-psychologické a jednoduše neaplikovatelné na složitě strukturovanou společnost, přesto může vyvolávat konotace v pojetí atomizované „jednorozměrné společnosti“, ovládané médii. Teorie skupinových mentalit musí samozřejmě také vliv moci (vůdců či ideologií) zohledňovat, avšak tento vliv považuje za „lomený“ zrcadlem skupinových mentalit (nikoli za jednorozměrný).

Další vývoj v sociologickém zkoumání směřoval od původní orientace na mlhavě vymezený dav směrem k „Völkerpsychologii“ a psychologické sociologii. Jejich význam pro teorii skupinových mentalit spočívá v jejich historizujícím výkladu vývoje (transformace) společností. Vzájemné působení lidí na jednom místě při různých situacích začalo být naopak zkoumáno na experimentální bázi v rámci sociální psychologie (viz kapitola 3).

2.2. Národová psychologie („Völkerpsychologie“)

Jedná se o německý pokus o doplnění individuální psychologie psychologií sociální. Ve „Völkerpsychologii“ se objevuje názor, že existuje jakýsi objektivní sociální duch, ať již národa, nebo určité epochy. Podobně jako masa měla svou duši, tak i zde se objevuje myšlenka, že národy mají svůj vlastní duševní život, nezávislý na životě jedinců. Zaměření pozornosti právě na národ jako nejsvébytnější sociální skupinu se odehrávalo pod vlivem německého romantického myšlení, národní duch byl pak původně pojmem filosofickým (např. u Hegera). V počátcích sociálně psychologického myšlení však začíná být vnímán jako představa o sociální (kolektivní) duši.

Začátky národové psychologie se vztahují k časopisu „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft,“ který založili filosof Moric Lazarus a jazykovědec Hermann Steinthal. V úvodním článku požadovali vytvoření nové vědy – národové psychologie, která by studovala ducha národa a byla by tak doplňkem a dovršením individuální psychologie, jež byla považována z hlediska zkoumání duše národa za nedostatečnou. Člověk se stává tím, kým je, pod vlivem společnosti (daného národního společenství), kterou se rozumí nejen vzájemné působení lidí, ale také působení předešlých generací prostřednictvím tradice – zde je tedy z hlediska skupinových mentalit významné historizující hledisko, odkazující na působení „tradice“ v „dlouhém čase“. Dějinné události jsou události psychického rázu, k poznání jejich zákonitostí však dosavadní znalosti individuální psychologie nestačí. Tuto mezeru, tedy zkoumání člověka jako společenské bytosti, součást národního společenství a jeho historie, má vyplnit národová psychologie.

Původní pojetí národové psychologie odmítal jako příliš široké a neurčité Wilhelm Wundt. Zkoumání zvláštních znaků jednotlivých národů přísluší podle Wundta etologii a antropologii. Národová psychologie má zkoumat ty psychické pochody, které tvoří základ k všeobecnému vývoji lidských společností a vzniku společných duševních výtvorů. Jedná se o takové duchovní výtvořky, které vznikají až působením lidské pospolitosti a které tudíž nejsou vysvětlitelné pouze kategoriemi individuálního vědomí – jsou společným znakem skupiny.

Přístup Völkerpsychologie má být experimentální, a to skrze pozorování objektivizací sociálně psychických výtvorů. Přestože Wundt patřil mezi

zakladatele experimentální psychologie, pochyboval o využitelnosti těchto postupů pro zkoumání tzv. vyšších psychických funkcí (např. myšlení, citů). Proto požadoval, aby národová psychologie studovala tyto jevy na společných lidských výtvorech, jakými jsou řeč, mýty a mravy národů. Jedná se tak o jakousi předsíň etiky, obsahující dějiny mravů a mravních představ, tedy vlastně o psychologickou historii vývoje lidstva [Wundt 1907].

Takové pojetí národové psychologie ovšem přehlíží vztah mezi individuálním a sociálním, obojí stojí vedle sebe bez funkcionálního vztahu. Individuum je zkoumáno individuální psychologií, národ je zkoumán empiricky jako objektivní entita v rámci národové psychologie. Další vývoj národové psychologie se, podobně jako u psychologie davů, zaměřil spíše na zkoumání specifík duší jednotlivých národů, a opustil tak zevšeobecnující aspirace jejích zakladatelů. Jako charakterologie národů byla dále rozvíjena i u nás, zejména v díle Emanuela Chalupného [Chalupný 1932].

2.3. Psychologická sociologie

V rámci prvotních stadií sociologického myšlení, která se vyznačovala jednak snahou o zachycení podstaty sociálního života jedinou formulí či jediným principem, jednak nedostatkem konkrétních vědomostí založených na empiricky získaných faktech, byly k vysvětlení sociálních jevů přibírány nežádoucí poznávací principy z ostatních věd, zprvu zejména přírodních – fyziky, geografie či biologie. Podobně se v sociologii začalo využívat také pojmů a pouček z tehdejší individuální psychologie.

V díle německého sociologa Alberta Schäffleho lze najít poznatky z oblasti sociální morfologie, fyziologie i psychologie. Ludwig Gumplowitz popisuje sociální organismus jako postupné slévání (amalgamizace) původní etnické rozmanitosti lidstva do stále větších a také čím dál víc svébytných jednotek. V sociálních procesech, stejně jako v přírodě, dochází k tomu, že každý mocnější sociální element usiluje o to, aby ke svým účelům podrobil elementy slabší. Z těchto procesů vzájemného porobování vzniká stát. Stát představuje konkrétní poměry panství a je pro Gumplowitze důležitější než pojem společnost, která označuje pouze rozmanitost sociálních skupin, kruhů, tříd a stavů v jejich vzájemných akcích a reakcích, které se v rámci státu vytvořily. Tím Gumplowitz přesouvá těžiště sociologického zájmu od obecných výkladových schémat (jako lidstvo, zákony vývoje, dějiny a společnost) ke zkoumání konkrétních sociálních útvarů a procesů.

Pro koncept skupinových mentalit je významné Gumplowitzovo používání termínu „rasa“. Rasa je druh historicko-sociálního seskupení, které se vytváří na základě společných etnických, náboženských, hospodářských a dalších vlivů. Tomuto seskupení Gumplowitz přisuzuje vytváření specifických vlastností a zvláštní mentality. Proces vytváření a vnitřní stabilizace ras je

charakterizován právě jako amalgamizace jejich specifických charakterových rysů. V Gumlowitově pojetí se tedy jedná o studium psychologického vývoje sociálního organismu. Tento proces, veskrze antagonistický, nepodléhá nějakému historickému směru, je výsledkem konkrétních a pozorovatelných okolností – to je z hlediska působení skupinových mentalit významné (i když zdaleka nemusí být zachován předpoklad antagonistického charakteru těchto procesů, jak ukáží naše analýzy), protože vývoji společností je nutné rozumět nikoli na základě teleologických koncepcí (představ o nějaké „transici“ společností), ale na základě zkoumání konkrétního „rozložení sil“ ve společnosti. Někdy pak může docházet k tomu, že „mentalita“ nějakého státu je reprezentována určitými, právě dominujícími třídami nebo vrstvami s vlastním specifickým charakterem: polskou šlechtou, německým středním stavem, českým maloměšťákem či ruským mužikem [Havelka 2002, s. 18]. To je také jeden z rysů, na který se bude zaměřovat naše empirická analýza působení skupinových mentalit v ČR – zkoumání vzniku či transformace „dominantní“ mentality v důsledku interpretací životních zkušeností jednotlivých sociálních skupin jako „vítězných“ či „ohrožených“ v procesu postkomunistické transformace a modernizace země.

Kromě těchto pojetí, která se s využitím poznatků individuální psychologie snaží vysvětlit podstatu sociálních procesů, jsou pro psychologizující výklad společnosti významné zejména práce Émile Durkheima, Ferdinanda Tönniese a Georga Simmela. Durkheim považoval existenci kolektivních představ za „sui genesis“, vyšší jednotky vyskytující se pouze ve společnosti. Seskupováním a kombinováním individuálních vědomí vzniká nikoli průnik, nýbrž něco zcela nového: „Skupina myslí, cítí, jedná zcela jinak, než by jednali její členové, kdyby byli osamoceni“ [Durkheim 1926, str. 136]. Také k tomuto principu se koncepce skupinových mentalit musí přihlásit. Ve svém pojetí mechanické a organické solidarity spojil Durkheim odlišné principy fungování společnosti s úrovní mezilidských vztahů. Také na příkladu náboženství se snažil ukázat, jak se sociální vazby promítají do „objektivního nadpřirozena“ a ovlivňují zpětně integritu skupiny.

Tönnies zakládal své dva typy společnosti („Gemeinschaft“ a „Gesellschaft“) na různých druzích vůle („Wesenwille“ a „Kürwille“), které ovlivňují jak mentalitu lidí, tak celkový typ sociálních vztahů v různých fázích vývoje společnosti. Simmel sociální jevy oprostil od jejich obsahu a zkoumal je jako nápodobu, soutěž, podřizování, vládu apod. Ať již jde o jevy hospodářské, náboženské či politické, jsou tyto formy sociálního života po odstranění jejich sociálního obsahu vždy jevy psychické, všeobecně lidské, a úkolem sociologie je sledovat jejich působení v sociálním životě [Simmel 1971].

Ačkoli je koncepce skupinových mentalit založena na „mentalitě“ ve smyslu relativně trvalého individuálního charakteru (ve smyslu psychologických dispozic), je sledování jejího působení ve společnosti zcela nezbytné realizovat s ohledem na sociální vztahy a jejich strukturu ve skupině (společnosti).

3. SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÝ PŘÍSTUP K MALÝM SKUPINÁM

Přestože teorie skupinových mentalit se soustředí zejména na velké skupiny, její psychologizující základ se do značné míry musí opřít o empirické znalosti principů fungování skupin malých. Je to proto, že zakoušení příslušnosti jedince k velké skupině (společnosti, třídě, generaci) je vždy „lámáno“ skupinovou příslušností daného člověka v rodině, v práci nebo v partě vrstevníků. Také principy působení členství lidí ve velkých skupinách musí nějakým způsobem koexistovat s principy fungování skupin malých (každá velká skupina se skládá z malých skupin, nikoli atomizovaných jedinců). A zdaleka nejvýznamnější je to, že veškeré skupinové mentality se reprodukuje (či obměňuje) na každodenní úrovni právě v malých skupinách (prostřednictvím vztahů v rodině, škole, práci, partě atd.). Za charakteristickou malou skupinu lze považovat rodinu, jejíž nezastupitelnou úlohou z hlediska reprodukce mentality společnosti je proces socializace nových členů společnosti.

Malé skupiny tvoří osoby, které se navzájem znají a komunikují spolu. Mohou být tvořené různým počtem jedinců („malé“ je v tomto směru tedy slovo poněkud zavádějící). Např. Krech, Crutchfield a Ballachey [Krech, Crutchfield a Ballachey 1968] mluví spíše o „psychologických“ skupinách, které definují takto:

- Vztahy mezi členy jsou navzájem závislé – chování každého člena ovlivňuje chování každého jiného člena;
- Členové mají společnou ideologii – soubor názorů, hodnot a norem, které regulují jejich vzájemné vystupování.

Nejčastěji se mezi malé skupiny řadí rodina, přátelské kruhy, politické kruhy, pracovní, výchovné, náboženské, sousedské a rekreační skupiny. M. Nakonečný [Nakonečný 1999, str. 216] vymezuje malé skupiny těmito znaky:

- navzájem integrující jedinci;
- v rámci společně sdílených norem;
- kteří se navzájem znají;
- v rámci propojených rolí;
- interagují v rámci společných cílů;
- mají vědomí „my“.

Malé skupiny se v sociální psychologii třídí zejména podle dvou hledisek: Neformální a formální – neformální skupiny jsou integrovány psychologicky, formální skupiny buď formálně stanovenými úkoly nebo podle určitých společných znaků (žáci jedné školy stejného věku a blízkosti bydliště);

Členské a referenční – do členské skupiny jedinec přísluší, referenční je taková, do které by jedinec buď příslušet chtěl (pozitivně referenční), nebo naopak nechtěl (negativně referenční).

Rozlišení malých skupin může mít i jiný obsah, např. primární („my“) a sekundární, případně „ingroup“ a „outgroup“. Nutno dále upozornit, že formální skupiny jsou běžně utvářeny řadou skupin neformálních – např. party školáků v rámci zmiňované formální skupiny žáků. Z pohledu společnosti jsou však důležité zejména funkce malých skupin. Od rodiny až po pracovní kolektivy a skupiny přátel jsou tyto funkce podobné a vztahují ke znakům malých skupin. „Základní funkcí malých skupin je, že člověku umožňují uspokojování jeho základních sociálních potřeb.“ [Nakonečný 1999, str. 217]. Je zřejmé, že v rodině či náhradní skupině malého dítěte jde zprvu o uspokojení vůbec základních životních potřeb – bez malé skupiny prakticky nelze vstoupit do života. Sociální potřeby se tak utvářejí zcela automaticky, není možné mluvit o jedinci a nemít na zřeteli jeho sociální vazby.

Skupina poskytuje jedinci nejen uspokojení potřeb (to z principu dělat musí), ale také srovnávací rámec pro jeho postoje a jednání. Spoluvytváří způsob jeho pojetí sociální reality a jeho role v ní (to zase musí jedinec přijmout, aby ve skupině zůstal). V té míře, v jaké je pro jedince přitažlivá nebo je na členství v ní existenčně závislý – tedy v míře uspokojování jedincových potřeb – mu vnucuje internalizaci skupinových norem a rámec jeho hodnocení. V této souvislosti se mluví o normativní a srovnávací funkci malých skupin, resp. afektivní a instrumentální funkci.

Skupina poskytuje jedinci také jakési „sociální zrcadlo“ pro jeho sebepojetí a sebehodnocení. To, kým jsme, za koho se považujeme, určují do značné míry skupiny, do kterých jsme patřili. Skupina toho dosahuje tím, že poskytuje jedinci zpětnou vazbu jeho jednání. Na úrovni socializace v rodině zkoumal tyto procesy např. G. H. Mead [Mead 1936], který vyložil socializační mechanismus na základě přejímání rolí druhých v průběhu ontogeneze. Prostřednictvím „významných druhých“ se učíme pohlížet na své jednání očima ostatních lidí, tedy vlastně prostřednictvím jimi kladených a anticipovaných očekávání. Tímto si zvnitřňujeme tzv. „looking glass self“, které následně dozoruje naše činy a poskytuje nám náhled a návod k jednání v každodenních situacích, které jsou sice pokaždé zcela originální, ale nám připadají důvěrně známé.

V rámci formálních skupin jsou normy a role dány – jedinec je přebírá v souladu se svým formálním členstvím ve skupině (má náplň práce, dostane k prostudování firemní standardy). Jak již bylo ovšem uváděno, i v rámci formálních skupin vznikají skupiny neformální. Za tímto procesem lze hledat nejrůznější motivy (společné zájmy, psychologická atraktivita skupiny a jejího programu atd.) Pro tyto skupiny platí, že jsou produkty interakcí mezi jejich členy. I ve formálních skupinách tak vznikají systémy neformálních norem, statusů a rolí. Z hlediska formálních skupin jsou tato dílčí uskupení významná,

neboť způsob vytváření jejich vlastních skupinových norem je důležitý pro dodržování norem a cílů formální organizace (např. pracovní výkonnosti). Tento vztah formálních a neformálních skupin je z hlediska teorie skupinových mentalit obzvláště významný, neboť poukazuje na vztahy závazků plynoucích z formálního členství ve skupině a podoby kontaktů mezi členy skupiny na úrovni každodennosti – tedy svědčí o naplňování formálních norem, standardů a prosazování hodnot „lomeně“ skrze „neformální“ působení mentalit.

Touto problematikou se zabývaly zejména výzkumy v USA, kdy v intencích vědeckého managementu F. W. Taylora byly realizovány experimenty s pracovními skupinami, které odhalily „neznámý faktor“ výkonnosti pracovních skupin nezávislý na objektivních pracovních podmínkách. E. Mayo následně tento faktor identifikoval jako kvalitu vztahů mezi lidmi v pracovní skupině, což vedlo k založení proudu „human relations“ [Keller 1996].

Skupinové normy kontrolují chování členů tak, aby bylo v souladu se skupinovými cíli. K tomu existují ve skupinách systémy pozitivních a negativních sankcí. Za konformní jednání jsou členové skupiny odměňováni, za nonkonformní trestáni. Důležitým společným faktorem norem je solidarita – týká se prosazování zájmů skupiny jako celku. Normám komplementární je konformita – znamená chování shodné s normami, kterým se potvrzuje jejich obecná a závazná platnost. Zejména tento termín se stal ústředním pro psychologizující teorie transformace společnosti, jejichž přehled podáváme v kapitole 4.

Skupinový konformismus v pojetí sociální psychologie udržuje ideovou a akční jednotu skupiny a tím zajišťuje dosažitelnost skupinových cílů. Čím vyšší je atraktivnost skupiny, možnost negativních sankcí, autorita v očích jedinců a kredit skupiny, tím vyšší je i skupinový konformismus. Skupiny tolerují nonkonformní jednání v různé míře, obecně platí, že čím více je skupina jednotná, tím více odmítá nonkonformní jednání. Pro konformismus jako znak osobnosti platí, že osoby s nízkým sebehodnocením snáze podléhají tlaku skupiny. Síla nonkonformního názoru se sčítá s počtem lidí ve skupině, kteří tento názor podpoří. Důležité jsou příčiny konformismu:

- chování druhých přesvědčí nonkonformního jedince o tom, že se mýlil;
- jedinec chce uniknout trestu, kterým může být odmítnutí nebo výsměch skupiny, případně chce získat odměnu v podobě přízně skupiny;
- významný z hlediska skupinových mentalit je postřeh L. Festingera – je-li skutečnost neurčitá, mají lidé sklon chovat se podle toho, jak se chovají druzí, ne kvůli trestu či odměně, ale protože chování skupiny poskytuje hodnotnou informaci, ve které se předává zkušenost skupiny a její očekávání způsobu chování lidí v dané situaci [Nakonečný 1999, str. 221].

S konformismem souvisí i pojem deviace, který znamená odchylku od nějaké konvence. Přestože má tento pojem pejorativní akcent, může být velmi významný z hlediska rozvoje skupiny, neboť s konformitou úzce souvisí i proces deindividualizace, tedy ztráty individuality, kterou konformismus vytváří. Deviantní chování vede ke zvýšené komunikaci ve skupině, neboť je potřeba přesvědčit odchylujícího se jedince. Naopak konformní chování a deindividualizace může vést k anonymitě, což znamená přenášení odpovědnosti za fungování skupiny a udržování normativních vzorců na jiné a může vyústit až v destruktivní prolomení norem (zde je patrná paralela k české společnosti před rokem 1989, která byla mezi postkomunistickými společnostmi jednou z „nejkonformnějších“ vůbec). V zájmu společnosti je proto odhalovat podmínky odstraňování individuality, zamezovat tomu a podporovat individualitu (to musel být tedy jeden ze znaků každé modernizační ideologie po roce 1989).

Problematiku odcizení a hypotézu deviace jako symptomu vzájemného vzdalování kulturních cílů a institucionálních prostředků rozpracoval sociolog R. K. Merton do typologie, kde již vystupuje konformita jako jev na úrovni postojů a chování velkých společenských skupin, který má kromě psychologických aspektů i závažné historicko-spoolečenské důsledky [Merton 2000, str. 146]. Pro teorii mentalit je významné zejména jeho pojetí stadia inovace, které odpovídá stavu postkomunistických společností po roce 1989. Ačkoli byly stanoveny cíle modernizačního procesu, dochází v postkomunistických zemích ke hledání a opakovaným procesům legitimizace prostředků dosažení těchto cílů (vůdčích ideologií). Panují navíc obavy z toho, aby případná delegitimizace neúspěšných prostředků nezpochybnila i samotné kulturní cíle modernizace společnosti, což by mohlo vést až ke stavu úniku (a znovunastolení totality).

Tabulka 1: Typologie druhů přizpůsobení se podle R. K. Mertona

Druh přizpůsobení se	Kulturní cíle	Institucionalizované prostředky
Konformita	+	+
Inovace	+	-
Ritualizace	-	+
Únik	-	-
Rebelie	Staré -, nové +	Staré -, nové +

S konflikty ve skupině souvisí i fenomén solidarity mezi jejími členy. Solidarita se upevňuje soupeřením s jinými skupinami (tj. potřebou dosahovat určitých cílů lépe než druzí), zvyšuje se však také s atraktivitou skupiny a její vnitřní soudržností. Zejména tam, kde je nutné k řešení problému dosáhnout co nejvyšší shody, dochází k vzájemné podpoře mezi členy a k vylučování těch, kteří mají jiné mínění. Pro výkonnost skupiny je tedy důležitá míra její soudržnosti. Při utváření skupinové soudržnosti se uplatňují navzájem závislé

faktory: vzájemná náklonnost mezi členy zvyšuje jednotu jejich mínění, ta zase podporuje upevňování vzájemné náklonnosti. Jedná se o jakýsi kruhový proces, ve kterém se soudržnost (koheze) skupiny upevňuje.

Různost chování členů skupiny má přímou vazbu na strukturu skupiny. Na každého jedince se vztahují určitá očekávání skupiny, jsou na něj kladeny požadavky a jsou také určeny případné odměny či sankce. S konceptem normy jsou proto spojené koncepty pozice, role a statusu – pozice určuje místo ve vztažném poli skupiny, na pozice jsou vázány určité role (jak se co dělá v rámci pozice ve skupině) a s určením role je spojen určitý status, který navíc vyžaduje jisté kulturně specifické charakteristiky jedince (např. věk, sílu apod.).

Zvlášť významným aspektem je hierarchičnost vztahů, které se ve skupině utvářejí. Vede totiž k nerovnému zapojení jedince do fungování skupiny, což vytváří různou možnost skupinu ovlivňovat (moc), různou dostupnost informací (směrem vzhůru v hierarchii může růst informovanost o vztahu skupiny k okolí, může ale také klesat informovanost o vztazích ve skupině), různou míru vyžadované konformity, různé odměny a sankce. Zatímco hierarchie pozic je dána nutností řízení skupiny za účelem dosahování jejích cílů směrem k vnějšímu prostředí (vůdcovství), hierarchie statusů (prestiž) se váže směrem dovnitř skupiny a je založena na uznávaných rysech osobnosti. Důležité je v této souvislosti také rozlišení formálních a neformálních struktur skupiny, které mohou za určitých okolností vést i ke konfliktu rolí u jednoho člověka.

Je zřejmé, že osobnost jedince je ve skupině omezována ve prospěch skupinových norem, hodnot a cílů, které se projevují v kultuře skupiny. To se děje tak samozřejmě, že antropologové pro odlišení jednotlivých společností používají termín implicitní kultura. Tu je možné definovat jako modální poznání, potřeby, mezilidské symboly a postoje. Implicitní kulturu je vhodné analyzovat v pojmech kulturních názorů (lidová tradice, pověry, mýty, legendy), kulturních hodnot, kulturních norem (zvyky a mravy) a kulturních premis („metafyzika národa“) [Krech, Crutchfield a Ballachey 1968, s. 393-397]. Implicitní kultura představuje dědictví skupiny tvořící její identitu a je nedílnou součástí každé skupinové mentality.

4. PSYCHOLOGIZUJÍCÍ TEORIE TRANSFORMACE SPOLEČNOSTI

Využití znalostí o malých skupinách pro pochopení celospolečenské dynamiky může být diskutabilní, přesto není možné tyto poznatky přehlížet nebo obejít. Existuje dokonce řada případů, kdy poznatky z oblasti psychologie byly přímo využity k výkladu transformace jednotlivých společností nebo dokonce celých historických epoch. Významný je z tohoto hlediska zejména Frommův koncept „sociálního charakteru“, doprovázený psychologickou analýzou různých sociálních forem úniku před svobodou. Zatímco nejprve byl pojem úniku svázán a rozpracováván v rámci Frankfurtské školy jednoznačně v souvislosti s nebezpečím fašismu a antidemokratické propagandy (T. W. Adorno), později začíná být analyzován a zpochybňován i pokrok svobody v moderních demokraciích (H. Marcuse).

4.1. Sociální charakter

Erich Fromm ve své práci „Strach ze svobody“ [Fromm 1960] vyvozuje pojetí „sociálního charakteru“ z psychologizující koncepce sociální historie člověka. Ta začíná podle Fromma tehdy, když se jedinec vyčlení ze stavu jednoty s okolní přírodou a počíná si uvědomovat svoji odlišnost od okolního světa i ostatních lidí. Psychologický proces, který se tímto okamžikem uvádí do pohybu, nazývá Fromm „individualizací“, která vrcholí v moderních demokratických společnostech mezi obdobím Reformace a současností. Tento psychologický proces je ve zkrácené formě znovu a znovu reprodukován ve vývoji každého jednotlivého člověka v moderních společnostech. Zrození individua předchází období vývoje, jemuž dominují tzv. „primární vazby“. Jde o organické vztahy závislosti dítěte na svých rodičích. Tyto vazby poskytují nevyvinutému jedinci bezpečí a orientaci ve světě. S pokračující individualizací se člověk musí naučit orientovat se ve světě sám a čerpat jistotu z jiných zdrojů, než jaké byly charakteristické pro jeho „předindividuální“ existenci. Důležitou roli v tomto procesu hraje vzdělávání. Rodiče se mění z milujících bytostí na reprezentanty společnosti a jejích požadavků, které jsou v konfliktu s přáními dítěte. Dítě se v tomto procesu učí rozlišovat mezi „já“ a „oni“.

Tím, jak dítě roste a jak se přetrhávají primární vazby, roste v něm i potřeba svobody a nezávislosti. Její hranice jsou dány zejména sociálními podmínkami. Proces sílící osobnosti je však jen jednou stranou mince v procesu individualizace. Druhou stránkou je rostoucí osamocenost, daná separací individua od okolního světa. Tento svět, který je v porovnání s vlastní

individuální existencí nepředstavitelně silný, mocný a často ohrožující, představuje nebezpečí, které vede k pocitům bezmoci a úzkosti. Zde dochází ke konfliktu mezi potřebou svobody a potřebou bezpečí, který ústí buď do některé formy sebeodevzdání se vnějšímu světu, nebo vede k vytvoření spontánního vztahu individua k okolnímu světu, lidem a přírodě, „vztahu, který spojuje jedince se světem bez eliminace vlastní individuality“ [Fromm 1960, s. 24].

Kdyby byly obě strany individualizačního procesu vyvážené, tedy kdyby rostoucí separace byla vyvážena odpovídajícím růstem osobnosti, byl by vývoj dítěte harmonický. Zatímco však proces separace probíhá automaticky s růstem, proces utváření osobnosti je omezován z řady individuálních a sociálních důvodů. Disproporce mezi oběma těmito trendy vede k nesnesitelnému pocitu izolace a bezmoci, který uvádí do pohybu tzv. mechanismy úniku. Podle Fromma je dítě vlastně přinuceno projít vývojem, kterým prošla celá společnost až do jejího současného stavu. Vývoj společností má z tohoto pohledu nutně teleologický charakter: vede k rostoucí individualizaci a svobodě. „Fylogeneticky lze charakterizovat historii lidstva jako proces rostoucí individualizace a svobody“ [Fromm 1960, s. 25].

Fromm nachází zobrazení tohoto procesu v židovském mýtu, který lze považovat za společný celé západní civilizaci – totiž ve vyhánění Adama a Evy z ráje. Zatímco tento mýtus je jakožto výraz lidského odsouzení ke svobodě od přírody společný všem lidem, další fáze sociálního vývoje jsou již výrazně diferencovanější. Člověk zůstává ve velké míře svázán se světem, z něhož vzešel. Tyto „primární vazby“ stojí v cestě rozvoji myšlení a kritických schopností, neboť umožňují člověku vnímat se jen očima svého klanu, sociální nebo náboženské komunity, a ne jako jedinečné lidské bytosti. Ovšem tato identita s přírodou, klanem, náboženstvím dává člověku pocit bezpečí a orientace ve světě, neboť jej zakotvuje ve strukturalizovaném celku, kde má své nezpochybnitelné místo. „Člověk může trpět hladem nebo ponížením, nemůže však trpět nejhorší ze všech bolestí – naprostým osaměním a nejistotou“ [Fromm 1960, s. 28].

Opět jsou zde zdůrazněny dvě nevyrovnané stránky téhož procesu. Vývoj lidské svobody je omezován řadou ekonomických, sociálních a politických překážek, které znemožňují realizaci lidského potenciálu formou spontánní aktivity, lásky a práce. To činí ze svobody nesnesitelné břemeno a vytváří mocné podněty k útěku před svobodou. Tyto mechanismy úniku nabízejí sice ulehčení od nejistoty, ale připravují tím zároveň jedince o jeho svobodu. Fromm rozeznává tři základní mechanismy úniku před svobodou: autoritářství (oddání se vnější autoritě, která dodá jedinci sílu, již sám o sobě postrádá), destruktivnost (agrese vůči ohrožujícímu světu) a konformitu (rezignace na vlastní individualitu, čímž mizí i ohrožující disproporce mezi „já“ a očekáváními druhých). Tyto tři mechanismy úniku hrají významnou historickou úlohu ve vývoji lidské kultury a společnosti.

Tato úloha však vyniká teprve se skutečným osvobozením individua z jeho „primárních vazeb“ na společnost – se zánikem stavovské společnosti středověké a se zrozením individua v moderním slova smyslu v období Renesance, která se pro širší společenské vrstvy stala přístupná až s obdobím Reformace. Fromm detailně analyzuje protestantské hnutí jakožto zdroj etiky, která umožnila poníženému individuu vyrovnat se se svým osamocněním a úzkostí díky akceptování vlastní hříšnosti a zkaženosti, kterou je potřeba odčinit přísnou askezí, neutuchající aktivitou, smyslem pro povinnost a sebeodevzdáním se vnějším ekonomickým silám. Tím jedině mohl reformační člověk doufat v lásku Boha a své spasení. Tato nová charakterová struktura, přístupná pro stále širší okruh lidí, se stala dominantním sociálním charakterem a vedla k dalšímu prohlubování ekonomických sil v kapitalistické společnosti, což vyústilo ve vytvoření nové sociální struktury, založené na středních vrstvách. Individuální vztah k Bohu, charakteristický pro protestantismus, se stal pro členy středních vrstev vzorem i v jejich sekularizovaných aktivitách. Tím mohly být odstraněny základní sociální, ekonomické i politické bariéry pro rozvoj spontánního lidského charakteru. Tento motiv je významný pro empirickou část práce, kde klademe zvýšený důraz na mentalitu střední třídy.

Sociální charakter je podle Fromma rozhodující hybnou silou ve společnosti. „Pokud chceme rozumět tomu, jak je lidská energie usměrňována a působí jako produktivní síla v daném sociálním řádu, pak si sociální charakter zaslouží naši hlavní pozornost“ [Fromm 1960, s. 239]. Charakter v analytické psychologii znamená formu, do níž je usměrněna lidská energie v procesu dynamické adaptace lidských potřeb na specifický způsob života dané společnosti. Charakter ovlivňuje myšlení, prožívání i jednání člověka. Sociální charakter představuje to typické z charakterové struktury většiny členů dané skupiny, co se vyvinulo jako výsledek základních zkušeností a způsobu života charakteristických pro danou skupinu. Každý myšlenkový koncept (láska, spravedlnost, rovnost, sebeobětování) v sobě obsahuje určitý emocionální náboj, zakotvený v charakterové struktuře individua. Tak může být význam těchto konceptů pro dva lidi s odlišnou charakterovou strukturou též úplně jiný. To samé platí pro různé skupiny ve společnosti – jejich specifický sociální charakter vytváří různé koncepty, které se pak stávají mocnými v dějinách těchto skupin.

Některé koncepty ovšem mohou být danou skupinou vědomě přijaty, aniž by ji výrazně ovlivnily. Jako příklad uvádí Fromm dělnické hnutí v Německu. Většina pracujících volila před příchodem Hitlera socialisty nebo komunisty a věřila ideám těchto stran. Ačkoli byl jejich rozsah v dělnické třídě nesmírně široký, nebyla jejich váha proporcionální tomuto rozsahu. „Myšlenky se mohou stát mocnými silami, ale jen do té míry, do jaké odpovídají specifickým potřebám převládajícím v daném sociálním charakteru“ [Fromm 1960, s. 242]. Něco podobného se stalo také v české společnosti po roce 1989 – neoliberální koncepce transformace společnosti získala zřejmou dominanci, která však

neodpovídala hluboce zakořeněným potřebám v mentalitě společnosti a její váha tak byla díky její nedostatečné legitimizaci mezi širokými vrstvami nakonec poměrně nízká (byť rozhodně nezanedbatelná).

Sociální charakter jakožto nástroj dynamické adaptace skupin na specifické sociální podmínky dané kultury vede člověka, jehož individuální charakter se více méně podobá charakteru sociálnímu, aby jednal tak, jak je to žádoucí. Toto jednání je pro něj výhodné nejen prakticky, z materiálního hlediska, ale dává mu uspokojení i psychologicky. Vlastně člověka vnitřně přiměje jednat tak, jak by stejně jednat musel, vzhledem k úkolům kladeným na člověka v daném ekonomickém a sociálním systému. Takový člověk je vpravdě „betonem dané sociální struktury“ [Fromm 1960, s. 243]. Dříve či později však vznikne v tomto pořádku trhlina. Tato trhlina vzniká proto, že lidská přirozenost má podle Fromma svou vlastní dynamiku. Jde o touhu člověka žít, růst a realizovat v životě svůj potenciál. Ovšem i ekonomické a sociální síly mají svou vlastní dynamiku. Tím, jak se sociální a ekonomické podmínky života lidí ve společnosti mění, vyvstávají i nové požadavky na sociální charakter, nové potřeby lidí, a tím i nové úzkosti. Vznikají nové myšlenky, které lidé přijímají, čímž tyto sociální a ekonomické síly zintenzivňují. Tak se všechny síly nakonec promítají do konečné podoby sociálního charakteru.

Frommovi nástupci však poukazují na to, že teorie sociálního charakteru má sama určitou trhlinu. Předpokládá totiž, že každý nový sociální charakter je spontánnější než ten předchozí, že lépe odpovídá výzvám pokroku svobody. V této historické osudovosti se odráží Frommovo marxistické přesvědčení. Ve skutečnosti není pro koncept sociálního charakteru tento předpoklad o pokroku svobody nezbytný. Pak představuje Frommovo pojetí sociálního charakteru významný psychologizující výklad dynamiky společnosti, který se opírá o porozumění rozvoji individua v rámci rodiny a příslušných sociálních skupin. Zejména vztah sociálního charakteru a sociální struktury si však podle našeho názoru zaslouží detailnější rozpracování, které vyplývá z operacionalizace pojmu skupinová mentality (kapitola 5).

4.2. Autoritářská osobnost

T. W. Adorno v knize „Autoritářská osobnost“ [Adorno 1950] dále rozvíjí myšlenku sociálního charakteru a konfrontuje jejím prostřednictvím americkou společnost s příčinami vítězství fašismu v Německu. Je však zajímavé, že se od Frommovy premisy růstu svobody obrací spíše k problematice jejího uhájení a zachování v moderním světě. Adorno vychází z předpokladu, že politické, ekonomické a sociální přesvědčení jedince tvoří koherentní vzorec, který vyjadřuje vnitřní charakter osobnosti. Tento charakter je podle Adorna příčinou, že někteří lidé jsou obzvláště náchylní k přijetí protidemokratické propagandy. Rozlišuje se zde tedy ideologie – způsob přemýšlení o člověku a společnosti, od

vnitřních potřeb individua. Ideologie jsou nezávislé na jediném člověku. Ačkoli existují ve společnosti lidé, kteří umí vytvářet nové ideologie, prozkoumáme-li větší počet lidí ve společnosti, zjistíme existenci společných ideologických vzorců mezi nimi.

Tak například protižidovské postoje jsou založeny více na faktorech postojů a hodnot subjektu a jeho celkové situaci, než na skutečných charakteristikách Židů (výzkum provedený Adornem ukázal, že rasistické postoje jsou často doprovázeny absencí jakékoli reálné zkušenosti s příslušníky menšin). Ačkoli nelze přenést fašistické postoje proti Židům přímo na americkou společnost, v souladu s premisou celistvosti lidského charakteru se Adorno domnívá, že tyto postoje jsou součástí širšího ideologického rámce, který se váže na specifické psychologické potřeby individua. Takto již nejde jen o protižidovské či rasistické postoje, ale obecně o psychologickou vstřícnost autoritářským náladám ve společnosti, jejichž vítězství by znamenalo konec svobody a demokracie.

Tento potenciál k autoritářství je podle Adorna nutné monitorovat statistickými postupy. Nelze se spoléhat na to, že ve společnosti neexistují přímo viditelné známky fašismu či autoritářství. V okamžiku, kdy by se klima změnilo, adaptují se někteří jedinci na nové podmínky rychleji než jiní. Kdyby skutečně došlo k otevřenému nárůstu protidemokratické propagandy, přijmou někteří jedinci tyto postoje za své ihned, jiní teprve až tomu uvěří „všichni ostatní“ a někteří vůbec. Ideologii je nutné studovat právě na této „úrovni připravenosti“ lidí k jejímu přijetí. Jedinec může být vychován k dodržování demokratických principů, ale tyto principy nemusí vyhovovat jeho psychologické konstituci. On ale ví, že za své skutečné postoje a myšlenky by byl kritizován, proto si je nechává pro sebe. „To, co jedinec soustavně prohlašuje na veřejnosti, co si troufne říkat, když se cítí v bezpečí před kritikou, co si myslí, ale nikdy by to neřekl, co si myslí, ale nepřipustí to ani sám sobě, co si může začít myslet, když je něčím osloven – všechny tyto jevy tvoří jednotnou strukturu osobnosti“ [Adorno 1950, s. 5].

Tato struktura je sice v případě normálních lidí jednotná, přesto obsahuje velmi různorodé síly osobnosti, navíc na různých stupních připravenosti k reakcím – skutečná reakce člověka tak nezáleží jen na momentální situaci a podnětech, ale též na tom, které další reakce jsou v člověku připraveny k vyvolání. Mezi tyto síly patří jednak primitivní emocionální potřeby, potřeba vyhnout se trestu a udržovat dobré vazby se sociální skupinou, potřeba udržovat vnitřní harmonii uvnitř sebe sama. Osobnost lze pak definovat jako dynamickou organizaci potřeb. Každá ideologie se váže na určitou strukturu či charakter osobnosti, a přestože se podle Adorna nejedná o žádný determinující vztah (jedinec nemůže být např. izolován od svého sociálního prostředí, které často omezuje dostupnost některých ideologií a naopak vnucuje jiné), přeci jen se různé ideologie snaží oslovit různé charaktery osobností, které tyto ideologie přijímají za své a svým konáním ve společnosti je uvádějí v život

(v terminologii navržené v rámci konceptu skupinových mentalit budeme tento proces nazývat „legitimizací“). Adornův výzkum se snaží nalézt především sociologické faktory, které působily v minulosti individua, a které se prostřednictvím individuálního charakteru podílejí na připravenosti k přijetí určité ideologie.

Otázkou je, za jakých podmínek tato připravenost k ideologii najde potřebné stimuly v tisku a v rádiích, kdy začne antidemokratická propaganda nabývat na síle tak, aby se to, co je nyní potenciálem, stalo aktivní manifestací. Tuto příčinu však již nelze hledat v mase společnosti, ale v principech, které společnost ovládají. „Zdá se dnes dobře pochopené, že to, zda se antidemokratická propaganda stane dominantní silou v této společnosti, záleží primárně na situaci nejmocnějších ekonomických zájmů, na tom zda, vědomě či jinak, využijí tohoto prostředku k udržení svého dominantního statusu. K tomu má většina společnosti jen málo co říci“ [Adorno 1950, s. 7]. Přitom tyto ekonomické zájmy elit ve společnosti nemusí vůbec odpovídat ekonomickým zájmům ostatních lidí. Většina lidí nejedná jen s ohledem na své racionálně vykalkulované ekonomické zájmy, nýbrž se řídí hodnotami širší sociální skupiny, ke které se vztahuje (to bude opět významným prvkem pro pochopení působení skupinových mentalit v procesu postkomunistické transformace). Nehledě na to, že samo vnímání reality je již těmito hodnotami ovlivněno, a tedy určuje i to, jak by jedinec své ekonomické zájmy definoval – již jsme zmiňovali příklad, kdy rasové předsudky nejsou založeny na kontaktech s příslušníky menšin, a musejí tedy vznikat jinak než z reálných zážitků.

Je patrné, že tento přístup je sociologicky diferencovanější nežli Frommův koncept dominantního sociálního charakteru – jedná se o včlenění sociálního charakteru do struktury společnosti. Sociální charakter (ve skutečnosti Adorno tento pojem ani nepoužívá, ale jeho pojetí sociální osobnosti vychází ze stejných premis jako u Fromma) je odrazem různých ideologií a je tak v opozici vůči pevnému charakteru individuálnímu. Ten má být kultivován skrze poznání vnitřních sil osobnosti a určujících sociologických faktorů, a to ve směru většího sebeuvědomění a vnitřní determinace, které znemožňují jakoukoli vnějškovou manipulaci s takto nezávislým člověkem (tzv. kritická teorie Frankfurtské školy).

4.3. Konformita jako demokratický typ úniku před svobodou

Druhou formou úniku před svobodou – konformismem – se obšírně zabývá Herbert Marcuse v knize „Jednorozměrný člověk“ [Marcuse 1991]. Snaží se dokázat, že „kritická teorie“ funguje pouze ve stávajícím rámci uspořádání společnosti, který se snaží vylepšit. Tento rámec je však již natolik

špatný, že jeho vylepšování a tím udržování je samo o sobě nepřijatelné. Marcuse vychází z přesvědčení, že technický pokrok v industriální společnosti sjednocuje původně antagonistické skupiny a ty přestávají být nositeli historické změny. Skutečné zájmy těchto skupin jsou nahrazeny dostupností statků, které jsou poskytovány výměnou za přijetí nových, příjemnějšími forem sociální kontroly. To vede k absenci kritiky a začíná být podružné, zda způsob vládnutí je autoritativní či demokratický. Technika, která má dát člověku více osobní svobody, činí naopak člověka závislejším.

Osvobození z tohoto poddanství lze dosáhnout pouze skrze rozpoznání panství techniky, náhradou nepravých potřeb (které jsou člověku vštěpovány novými formami masové kontroly) potřebami pravými. Svě pravé potřeby si ovšem člověk uvědomí pouze tehdy, jestliže není manipulován – stojí mimo společnost. Svobodná volba v rámci systému neznámá svobodu, ale pouze udržování odcizení od těchto pravých potřeb. Industriální společnost se vyznačuje tím, že v ní existuje velmi efektivní transformace potřeb společnosti v potřeby individuální. „Sociální kontrola je zakotvena v nových potřebách, které vytvořila“ [Marcuse 1991, s. 37]. Zde vlastně Marcuse aplikuje poznání o sociálním charakteru i na demokracii, čemuž se Fromm i Adorno vyhýbají – dominantní sociální charakter slouží k přizpůsobení se vnějším silám, jejichž internalizace (zvnitřnění řízení) je pouze novou, účinnější formou kontroly, a zdánlivě větší svoboda volby je vykoupena tím, že je méně reálných alternativ. Proto Marcuse hovoří o „jednorozměrnosti“ moderní společnosti, kde snahy o transcendenci existujícího univerza jsou odpuzovány nebo redukovány.

Jednotlivá univerza se podle Marcuseho postupně uzavírají. V politické sféře dochází ke konvergenci protikladů, konflikty jsou urovnány ve jméno technického pokroku. Mění se pozice dělníků – z antagonistického prvku ve společnosti se stávají její organickou součástí. Vznikají stále rafinovanější formy panství nad podnikem, kdy vykořisťování mizí za fasádou objektivní racionality. Rytmus stroje, který se stává určujícím i pro rytmus práce člověka, spojuje sexualitu a práci v neuvědomělý automatismus. Postupná automatizace sice dává člověku více volného času, stát blahobytu ovšem na druhé straně soustavně omezuje svobodný čas člověka tím, že mu znemožňuje opravdové sebeurčení. Tento stav pomáhá udržet i permanentní soupeření kapitalismu a komunismu (Marcuse proto mluví o válečnickém státě – „Warfare State“, což je hříčka od „Welfare State“ – stát blahobytu), které je soubojem o blahobyt.

V kultuře dochází k postupné likvidaci mnohorozměrnosti tím, že „vyšší“ kultura, která obsahuje opoziční, cizí, transcendentní prvky, je nahrazena masovostí, jež slouží za základ společenské soudržnosti. Vyšší kultura západu měla podle Marcuseho romantický charakter, vymezovala se vůči buržoaznímu řádu a jejími hrdiny byli lidé, nevydělávající si normálním a řádným způsobem: umělci, prostitutky, zločinci, blázni. I když by tato kultura dnes vypadala staromódně, možnost účasti na ní by znamenala přerušování každodenní skutečnosti. „Žít své lásce a své nenávisti, žít tak, jak člověk je, znamená

porážku, rezignaci a smrt“ [Marcuse 1991, s. 69]. Integrální součástí této kultury byla též erotika. Ta je však v moderní společnosti redukována na sexuální zkušenost a ukájení. Napětí mezi vytouženým a dovoleným je též redukováno, čímž se zdá, že princip reality již nevyžaduje žádnou pronikavou a bolestnou přeměnu pudových potřeb. Vše je změněno v potenciál pokroku, nebo potlačeno. Tato institucionalizovaná represivní desublimace vede na jedné straně k převládnutí šťastného vědomí, na druhé straně k nárůstu neovládnutelné agresivity ve společnosti.

Protože šťastné vědomí je postaveno na tom, že skutečné je rozumné a že systém poskytuje dobro, musí tomu odpovídat i způsoby pojmenování skutečného systémem. Proto se uzavírá i univerzum jazyka. Zprostředkujícím článkem mezi pány v systému a jejich služebníky tvoří média. Ta činí z opakovaných výroků předpisy, funkcionalizují jazyk. „Zkracování pojmu ve fixovaných obrazech, potlačování vývoje v hypnotických formulích, které vyhláší samy sebe za platné, imunita vůči rozporu, identifikace věci (a osoby) s její funkcí, tyto tendence odhalují jednorozměrného ducha v té řeči, kterou mluví“ [Marcuse 1991, s. 91]. Řeč slouží především za nástroj koordinace a subordinace. Tím, že je zamítnuta potencialita v řeči, se zamítá i dějinný rozměr myšlení; jde o potlačení dějin, a tím i odstředivých snah a sil. Neexistuje ani žádná distance mezi pojmenováním a souzením (jako kdyby si sám soudce obstarával důkazy). Panství a správa přestaly být v technologické společnosti oddělenými a nezávislými funkcemi. To nazývá Marcuse „totální správou“. Ta využívá operacionální pojmy, které vedou k analýze individua v terapeutickém smyslu – ve smyslu adaptace na jeho společnost. Sociální systém sám však „vůbec není předmětem kritické analýzy překračující meze systému směrem k dějinnému kontinuu, v němž se jeho funkce a dysfunkce stávají tím, čím jsou“ [Marcuse 1991, s. 98]. Za typickou ukázkou tohoto přístupu považuje Marcuse výzkum podniku („human relations“ Eltona Maya) a výzkum demokratičnosti volební kampaně, který se zaměřuje na analýzu volby mezi dvěma stranami („konkurenční teorie demokracie“), neboť „mandátová teorie“ (zástupce reprezentuje voliče) v Americe beztak nikdy nefungovala – což vede k důkazu v kruhu, kdy za předpokladu určitého typu demokracie je v Americe demokracie.

Jazyková analýza dnes tvrdí, že léčí jazyk od matoucích metafyzických pojmů. Tím vyvolává hluboce pozitivní postoj, který je bojem proti všemu transcendentalismu. Co přesahuje rámec běžného univerza, je odsunuto do sféry básnictví a mytologie (a tím zbaveno pravdy). „Následkem je rozšíření nové ideologie, která se pokouší popsat, co se děje (a míní) tím, že eliminuje pojmy, jež jsou s to porozumět tomu, co se děje (a míní)“ [Marcuse 1991, s. 142]. Mnohorozměrný jazyk se mění v jednorozměrný, v němž se diferentní a konfliktní významy navzájem nepronikají, nýbrž jsou chovány v izolaci. Přitom je zamlčována historická dimenze významu.

V této souvislosti zmiňuje Markuse tzv. univerzálie. Zacházení s nimi odhaluje postavení filosofie v duchovní kultuře – její historickou funkci.

Současná analytická filosofie usiluje o vymýcení metafyzických „strašidel“ jako Duch, Vědomí, Vůle, Duše, Já... Ovšem též pojmy jako „národ“ či „vláda“ vyjadřují univerzální realitu, jež přehlíží zvláštní instituce nebo lidi, kteří jsou jí podřízeni. Tyto pojmy vyjadřují velice silnou realitu, realitu oddělené a nezávislé moci celku nad individuí; tento celek je etablovaný stav věcí, který determinuje život individuí. „Vědomí ... není žádnou individuální dispozicí nebo jednou z mnoha schopností mezi jinými, nýbrž v přísném slova smyslu obecnou dispozicí, která je v různém stupni společná individuálním členům dané skupiny, třídy a společnosti“ [Marcuse 1991, s. 161].

Marcuse demaskuje konformitu jako typ úniku před svobodou. Z tohoto pohledu jsou modernizující se společnosti, které čeká bolestná proměna jejich mentality, vlastně ve výhodě – hledání modernizačních prostředků a zkušenost s pádem totality představují transcendentní prvky, které mohou sehrát pozitivní úlohu v procesech nezbytné modernizace západních demokracií. Marcuse však poukazuje na zjevné nebezpečí, které v sobě skrývá absence svébytných mentalit a převládnutí jednoho dominantního typu myšlení („šťastného vědomí“) skrývá – vede totiž k jednorozměrnosti sociální struktury ve vztahu k moci, což je z hlediska potenciálu společenské změny významné ohrožení. Zároveň Marcuse poukazuje na význam jazyka pro definování nových situací – jazyk nutně omezuje potenciality vývoje společnosti již tím, jak je automaticky pojmenovává (a jak některé vůbec pojmenovat neumí). To ve vztahu k procesům postkomunistické transformace znamená zejména složitou situaci při vyrovnávání se s vlastní minulostí, neboť „kulturní trauma“, vedoucí k osvobození od minulosti, lze vzhledem k zainteresovanosti většiny lidí na této minulosti otevřít jen velmi obtížně.

4.4. Historie jako transformace typu konformity

Koncept konformity významným způsobem rozpracoval D. Riesman v knize „Osamělý dav. Studie o změnách amerického charakteru“ [Riesman 1968]. Jeho typologie konformity nám pomůže lépe porozumět vztahu konformity k našemu pojetí skupinových mentality. Riesman vychází z existence určitého „společenského charakteru“, který dominuje v dané společenské třídě, skupině, oblasti nebo národu. Tento charakter je výsledkem skupinové zkušenosti, více než nějakých společných biologických faktorů (dědičností). Společenský charakter je sestavou naučených postojů a reakcí, které nutí člověka jednat v souladu se zniterněnými zvyklostmi, prostřednictvím kterých se uspokojují nejrozsáhlejší potřeby dané společnosti. V tomto je Riesmanovo pojetí skupinového charakteru totožné s Frommovým, neboť tento charakter nutí člověka dělat to, co je ze společenského hlediska nejvhodnější pro uspokojování potřeb skupiny.

Riesman dále hledá pojítka mezi společenským charakterem a nutností uspokojovat společenské potřeby. „Pojítka mezi charakterem a společností, zajisté nikoli jediné, avšak jedno z nejvýznamnějších ... lze nalézt ve způsobu, jímž si společnost zajišťuje jistou míru konformity u jedinců, z nichž se skládá“ [Riesman 1968, s. 13]. Pojem „způsob konformity“ se pro Riesmana stává dále synonymem pro pojem „společenský charakter“. Způsob konformity ovšem není neměnný, není dokonce ani zaručeno, že funguje po celé období jednoho lidského života.

Z historického hlediska prošla společnost od období středověku dvěma revolucemi. První začíná renesancí a zahrnuje reformaci, protireformaci, průmyslovou revoluci a politické převrasy sedmnáctého, osmnáctého a devatenáctého století. Shoduje se s obdobím vzniku a rozvoje kapitalismu. Tato revoluce sice ještě v řadě zemí světa probíhá, avšak v nejvyspělejších zemích světa, zejména v Americe, ustupuje revoluci jiného typu – celé škále společensko-vývojových změn spojených s přechodem od „věku výroby“ k „věku spotřeby“. Riesman toto fázování historie staví na demografické křivce „S“ vývoje počtu obyvatel v západních společnostech – od fáze „vysokého růstového potenciálu“ dochází vlivem rozvoje vědy k populační explozi, která poměrně logicky vyžaduje nové způsoby uspokojování potřeb pro přežití těchto společností. Tato fáze „přechodného růstu“ vede po vyřešení potřeb obživy pro velké množství lidí k fázi „počínajícího populačního poklesu“, kdy se snižuje počet narozených dětí.

Každé fázi populační křivky odpovídá společnost, která si vynucuje konformitu a utváří společenský charakter odlišným způsobem. Společnost ve stadiu vysokého růstového potenciálu zajišťuje konformitu svých členů prostřednictvím vynuceného dodržování zvyků a tradic, převládajícím typem konformity je tedy tradiční řízení. Významným znakem je „přináležitost“ k dané společnosti – každý má své místo určené tradicí a zvykem, což zajišťuje minimální možnost volby a naopak maximální jednotu společenského charakteru a institucí.

Společnost ve stadiu přechodného růstu rozvíjí u svých příslušníků společenský charakter, jehož konformitu zajišťuje komplex životních cílů, vštípený člověku v raném věku. Tento jedinec je pak po celý svůj život niterně řízen tímto komplexem cílů, společnost je tedy závislá na tomto niterném řízení svých členů. Typickým znakem dané fáze populační křivky je expanze: růst počtu obyvatelstva oslabuje tradiční pospolitosti a vazby a nutí člověka vydávat se do neznáma. Střetání s nebyvalými problémy vyžaduje iniciativnost, kterou prokazují jedinci schopní žít bez tradičního řízení, kteří ovšem míří ke všeobecným, avšak pevně stanoveným cílům, vštípeným jim v raném věku (jde o období „zániku středověku“ a zrození „protestantské etiky“, zmatku a konfliktu hodnot, kdy všeobecná úzkost je překonána zvnitřněním a zindividualizováním vztahu k Bohu, jehož kritériem je pozemský úspěch).

Společnost ve stadiu počínajícího populačního poklesu rozvíjí u svých členů charakter, jehož typickými znaky jsou vnímavost vůči očekávání a přáním druhých lidí. Lidé v této společnosti jsou tedy vnějškově řízení, společnost je závislá na vnějškovém řízení. Základním znakem této fáze je spotřeba. Překonání nedostatku předchozí fáze vede k hojnosti a marnotratnosti, kdy namísto akumulace kapitálu přichází utrácení za zábavu. Člověk začíná být ovládán prostřednictvím kultu módy (což vyžaduje vnímavost k okolí a dostatečnou flexibilitu hodnot) a hromadných sdělovacích prostředků, které ji zprostředkovávají. Z hlediska teorie skupinových mentalit je významné, že těmto nástrojům moci začíná být vystavován atomizovaně – nevidí významně odlišné reakce na tyto podněty, ani sám neví, jak na ně reagovat, stejně jako lidé kolem něho. O reakcích ostatních slyší beztak pouze zprostředkovaně prostřednictvím interpretace v masmediích, které označují tato odchylná jednání za „deviace“. Mentalita ve smyslu trvalých dispozic ke vnímání, myšlení a jednání jako legitimní a svébytná součást sociálně kulturních procesů společnosti přestává existovat, přestává být překážkou dominance moci.

Riesman však zdůrazňuje, že tyto charakteristiky mohou existovat v jedné společnosti vedle sebe. Jejich odlišné zdroje motivace k ekonomickému či politickému jednání jsou totiž platné pro různé typy úkolů, které diversifikovaná moderní společnost řeší (i když na některé si již musí importovat přistěhovalce). Zároveň přiznává i méně idylický obrázek daného stavu, kdy společnost nutí jedince k chování přičíci mu se jeho charakteru (například v souvislosti s kariéřním postupem), čímž dochází ke konfliktům mezi společností a společenským charakterem. „Společnost se může měnit rychleji než charakter, nebo naopak. Tato nerovnost mezi společensky požadovaným chováním a chováním odpovídajícím z hlediska charakterologického je jednou z hlavních pák společenských změn“ [Riesman 1968, s. 35]. Pokud však tato nerovnost přestává existovat, jak konstatují Marcuse i Riesman, pak přestává fungovat i proces legitimizace ideologických reakcí společnosti na dění v okolních zemích. Tento stav znamená, jak upozorňovala sociálně psychologická teorie, ohrožení pro nezbytnou modernizaci společnosti.

Riesman tedy přebírá koncept společenského charakteru od Fromma, obohacuje jej však o empirickou analýzu změny (formou hloubkových rozhovorů), která ukazuje na to, že taková změna společnosti probíhá nerovnoměrně v hierarchické sociální struktuře a ovlivňuje pozici člověka a různých skupin a jejich ideologií ve společnosti a také jejich moc. Riesman přináší oproti Frommovi ještě další podnět – nehodnotí totiž zjištěné změny apriori pozitivně jako pokrok, ale naopak má výhrady k řadě znaků utvářejícího se vnějškově řízeného charakteru. To, co může vyhovovat rozvoji zábavního průmyslu a mediálnímu magnátům, tedy těm, kteří definují „potřeby společnosti“, nemusí být totožné s tím, jaké potřeby mají chudí, staří, nemocní lidé – tyto potřeby nejsou vidět, ale jejich neuspokojování může ovlivnit společnost víc, než uspokojování potřeb zábavy ve středních vrstvách.

Tento motiv v americké sociologii dále rozvinul např. Robert B. Reich v knize „Dílo národů“ [Reich 1995]. Reich analyzoval socioekonomické změny v americké společnosti a dospěl k závěru, že současný trend upřednostňování spotřeby může vést až k vytváření ostrůvků bohatství, ve kterých se tzv. symboličtí analytici brání nájezdům obyvatel z okolní „pouště chudoby“. Na českou společnost lze toto parafrázovat slovy o satelitních městečkách obklopených v budoucnu davy hladových důchodců, pokud se lidé nepřestanou alespoň zčásti chovat tržně a dobrovolně si nezpůsobí tržní nevýhodu v podobě pořízení si alespoň dvou potomků na rodinu a nezačnou omezovat svou spotřebu ve prospěch snižování narůstajícího společného dluhu či devastace životního prostředí.

4.5. Historie jako transice moci a rutina každodennosti

Konformita (její konkrétní podoba), stejně jako sociální charakter, je pojem funkční – usnadňuje člověku život, betonuje sociální strukturu, umožňuje naplnit potřeby lidí. Konformita je nástrojem moci, jak se snažil prokázat Marcuse. Je však pouze dílčím pojítkem mezi společnostmi (organizací, mocí) a jedincem v některých jednorozměrných společnostech, její význam z hlediska modernizačních procesů v postkomunistické transformaci nemůže být absolutizován. Ve skutečnosti dřívější teorie přehlíží to, že jedinec není vystaven přímo působení ideologií mocenského centra (i když v jednorozměrných massmediálních společnostech se to tak může zdát) a nedělá jen to, co se od něj ve jménu vládní garnitury (nebo ve jménu objektivních zákonitostí ekonomického vývoje) čeká.

Skupinový charakter nutí člověka dělat to, co je v daném historickém kontextu vhodné a tudíž i pro něj relativně dobré (nikoli však nutně objektivně dobré, např. z hlediska společné budoucnosti všech lidí na této planetě není masové spotřeby objektivně dobrá, pro ekonomiku současných moderních společností je však nezbytná). Přesto to nebudou dělat nikdy všichni lidé stejně a bez výjimky. Důvodem je to, že člověk ve skutečnosti patří do různých skupin, které mají protichůdné požadavky, hodnoty, normy, identity (tedy rozdílnou zkušenost zakotvenou ve své mentalitě) a slibují nejrůznější výhody. Právě existence tohoto sociálního prvku, přičicího se potřebám jednorozměrné moci, je východiskem této práce a následujících empirických analýz. Do úvah o transformaci společnosti je vhodné jej zavést jako určitou konstantu působící v dlouhém čase – *skupinovou mentalitu*.

Problematikou utváření „charakteristické každodennosti“ v důsledku jedinečné historické zkušenosti skupin či společností se v sociologii zabývala řada autorů. Otázku, nakolik národní příslušnost a vliv politických, vojenských a ekonomických dějinných událostí vede k formování určitého národního

charakteru či mentality, si kladl například Norbert Elias. Jako adekvátní „vědecký“ termín razí v této souvislosti pojem národní habitus; on sám i jeho následovníci však často také používají pojem národní mentalita. Významné je v Eliasově chápání mentality určité strukturální hledisko – zatímco v málo diferencovaných společnostech (např. společnost lovců nebo sběračů) je sociální habitus jednorozměrný, v komplexnějších společnostech je naopak mnohavrstevný v závislosti na počtu vzájemně integračně propojených úrovní těchto společností [Šubrt 1996].

Pojem habitus použil ve své teorii také Pierre Bourdieu [Bourdieu 1997]. Bourdieu důsledně rozlišuje sociální prostory a třídy, které vznikají až politickou akcí a mobilizací určitých dispozic. „Sociologie ... má konstruovat a odhalovat princip diferenciac, z něhož lze teoreticky znovuvytvořit empiricky pozorovaný sociální prostor“ [Bourdieu 1997, s. 38]. Sociální prostor vypadá tak, že jsou v něm aktéři nebo skupiny rozmístěny podle pozic na základě dvou hlavních principů diferenciac – podle kapitálu ekonomického a kulturního. Systém pozic v sociálním prostoru zakládá prostřednictvím odlišností v dispozicích (či habitusech) prostor postojů. „Habitus je generativní a jednotící princip, který z charakteristických vztahových rysů, vlastních určitému postavení, vytváří jednotný životní styl, tj. celek, v němž se sjednocuje volba osob, statků i praktických činností“ [Bourdieu 1997, s. 16]. Zjednodušeně řečeno, žijeme tak, jak to odpovídá naší pozici (a pozici skupiny, do níž patříme) ve společnosti. Bourdieu považuje „subjekty“ sociálních skupin za jednající a vědoucí aktéry obdařené „praktickým smyslem, totiž přejatým systémem preferencí, principů vidění a třídění, trvalých poznávacích struktur a schémat jednání, podle nichž se orientuje vnímání situace a příslušná odpověď. Tímto praktickým smyslem pro to, co je třeba v dané situaci udělat – ve sportu se tomu říká cit pro hru, umění předvídat další vývoj hry, jak je potenciálně obsažen v jejím momentálním stavu – je právě habitus“ [Bourdieu 1997, s. 32]. Významné je, že habitus představují schémata vnímání, myšlení a jednání, která jsou společná všem členům téže skupiny. Habitus v sobě zahrnuje vzorce vkusu a chování, které jsou pro členy dané skupiny (a nemusí vůbec jít o třídu) typické, tedy v rámci dané struktury i relativně trvalé.

Také současná americká sociologie řeší otázky skupinového myšlení, vztahující se k hlubokým společenským proměnám a jejich významu pro každodennost. Jeffrey C. Alexander v knize „Cultural Trauma and Collective Identity“ [Alexander 2004] přichází s teorií kulturního traumatu, které hraje významnou úlohu při formování identity sociálních skupin. Kulturní trauma není důsledkem traumatických událostí, které zažívají atomizovaní lidé, nýbrž důsledkem sociálního procesu vznikajícího v souvislosti s prožitou životní zkušeností členů sociálních skupin. Jde o to, aby traumatická zkušenost členů skupiny byla rozpoznána skupinou jako kulturní trauma, které skupina vezme na svá bedra a pomáhá tím vyrovnat se s prožitými zkušenostmi na úrovni své identity. Kulturní trauma je nahlíženo jako sociální proces, který má svůj vznik,

vývoj a důsledky. Vzniká tak, že „kolektivní aktéři se rozhodnou reprezentovat sociální bolest jako bytostné ohrožení vědomí toho, kdo jsou, odkud přišli a kam chtějí jít“ [Alexander 2004, str. 10]. Tuto bolest zprostředkovávají nejprve „kariérní skupině“, která je kulturně i materiálně zainteresována a má významnou pozici v sociální struktuře. Mluvčí z této skupiny pak oslovují širokou veřejnost s využitím konkrétní historické situace, svých symbolických zdrojů a příležitostí poskytnutých institucionálními strukturami.

„Prožití traumatu může být nahlíženo jako sociologický proces, který definuje bolestivé zranění pro skupinu, poukazuje na oběti, přisuzuje zodpovědnost a kulturní i materiální důsledky“ [Alexander 2004, str. 22]. Prožití traumatu vede k významné revisi skupinové identity, která znamená převyprávění kolektivní paměti, což se projeví v identitě skupiny a v jejím náhledu na svou minulost, přítomnost i budoucnost. Nakonec dojde k fázi „ztišení“, kde se „lekce“ z traumatu stanou objektivizovány v pomnících, muzeích a „sbírce historických artefaktů“ [Alexander 2004, str. 23]. Teorie kulturního traumatu si zřetelně uvědomuje význam sociální struktury a politické akce pro definování reakcí na události v životě skupiny (proces „legitimizace“ kulturního traumatu ve skupině), nutnost zachování integrity a znovuvytváření identity skupiny skrze její kulturu (proces převyprávění „kolektivní paměti“) a také význam „rutinizace“ kolektivních zkušeností do každodenního života členů skupiny. Tyto tři momenty jsou také zásadní pro pochopení významu mentality sociálních skupin.

5. OPERACIONALIZACE POJMU „SKUPINOVÁ MENTALITA“

Koncept skupinových mentalit jsme intuitivně považovali za jeden z přístupů, jak lze nahlížet na transformaci společnosti, jak porozumět střetávání individuálních biografií na úrovni každodennosti s historickými procesy [Mills 1970]. Vybrané znaky mentality byly nejprve sledovány v kvalitativní sondě, zpracované a publikované v rámci juniorského badatelského grantového projektu GA AV ČR „Zdroje utváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989“ (identifikační kód KJB7028303). Tato sonda byla realizována na přelomu let 2003/2004 formou hloubkových rozhovorů, které umožnily získat zpětné hodnocení změn v oblastech souvisejících s transformací společnosti v 90. letech [Černý 2004].

V tomto kvalitativním šetření jsme se zaměřili na zdroje utváření mentalit socioprofesionálních skupin, jejichž životní zkušenosti jsou diferencovány podle určité společné dimenze – dosavadní profesní dráhy. Tu jsme považovali za takový prvek individuální biografie, který je důsledkem zdánlivě autonomních rozhodnutí jedince, ovšem v poli působení skupinových mentalit a širších historických souvislostí. Zjišťovali jsme, zda těmto socioprofesionálním skupinám odpovídají určitá typická schémata myšlení, vnímání a jednání, která by vykazovala známky relativně nezávislých a neměnných mentalit. Zároveň jsme zjišťovali, jak se takové mentality diferencují podle dalších biografických znaků, jako je velikost místa bydliště, věk a pohlaví. Základním stavebním kamenem kvalitativního šetření byla volba socioprofesionálních skupin – odborníků a manažerů, rutinních nemanuálních zaměstnanců, živnostníků, podnikatelů a dělníků. U každé z těchto skupin jsme našli následující specifické znaky mentality:

- Odborníci – vyznačují se dlouhotrvajícím zájmem o určitý obor, v němž získali vzdělání a v němž jsou profesionály, samostatně zodpovědnými za jeho reprezentaci. To obnáší neustálé prohlubování odborných znalostí a kontakt s vývojem oboru, obvykle na mezinárodní úrovni. Jsou však většinou závislí na fungování profesních organizací, které existují v národním historickém kontextu a změnám spíše odolávají, což vede k disproporcii mezi vynaloženým úsilím a pocitem adekvátní odměny, ať již finanční či symbolické (prestiže). Poněkud lépe jsou na tom odborníci v soukromé sféře, zejména pokud jde o vztah výkonu a odměňování. Výhrada vůči vývoji po roce 1989 směřuje právě proti přetrvávajícímu dědictví minulosti, ať již v pravidlech odměňování či údajně nižší prestiži profese, plynoucí z dřívějšího prosazování rovnostářství ve společnosti. Zlepšení stávajícího stavu odborníci příliš neočekávají, což se odráží i v doporučení svým dětem, aby dělaly něco méně náročného a lukrativnějšího.

- Manažeři – vyznačují se tím, že jejich pozice je důsledkem jejich postupného profesního růstu, který je pro ně zároveň životní náplní a cílem. Pokud ve svém zaměstnání nebo oboru necítí příležitost k dalšímu růstu, jdou tam, kde tuto možnost mít budou. Reprezentují pravidla organizace, zároveň však mají moc ovlivňovat běh věcí, což je odlišuje od ostatních zaměstnanců. Tím, že u nich do značné míry funguje vztah výkonu v profesi a odměňování, necítí nějakou odlišnost ve vykonávání své profese od západních zemí, přiznávají však, že je čeká ještě další růst tlaku na produktivitu jejich práce. Vývoj po roce 1989 vnímají pozitivně, kritizují však absenci pravidel, která vedla k podvodům a krachům podniků a bank, k čemuž přispěli i neúspěšní manažeři, od nichž se distancují. Od budoucnosti, zejména od vstupu do EU, očekávají manažeři pozvolné pozitivní změny, zejména co do přijetí a dotažení legislativních pravidel. Svým dětem by doporučili co nejvyšší vzdělání, bez nutnosti odborné specializace, případně by jim přáli mít nějakou vysněnou profesi, která by mohla být adekvátní alternativou k neustálé honbě za kariérou.

- Rutinní nemanuální zaměstnanci – mění své zaměstnání jen zřídka, snaží se úspěšným vykonáváním rutinních činností udržet v chodu určitou sféru organizace, což považují za své poslání, k němuž se zavázali a pro které získali i určitou nezbytnou kvalifikaci. Úspěšné zvládnutí takového poslání je naplňuje natolik, že sami od sebe netouží po nějakých změnách nebo inovacích, cítí se být oporou stávajícího řádu věcí v práci i doma. Proto jsou zejména starší lidé v této skupině velice kritičtí ke změnám ve společnosti po roce 1989, kdy prosté opakování rutinních činností přestává být společností dostatečně ceněné, což narušuje zaběhlé pořádky a jistoty, ze kterých tato skupina před rokem 1989 profitovala. Ve stejném duchu se nesou očekávání vůči budoucnosti, která je nejistá, přináší nové nároky a profitovat z ní budou zejména mladí, dravější lidé. Budoucnost podle nich patří vzdělání, jazykům a práci s informačními technologiemi. Přitom by však práce měla zůstat pro člověka určitým posláním. Tato skupina se vymezuje vůči rostoucím nárokům, na které její schopnosti nemusí časem stačit.

- Živnostníci – opustili jednou své zaměstnání, využili příležitosti a své podnikavosti a rozhodli se pro práci na živnostenský list, což jim dává pocit samostatnosti a nezávislosti. Identifikují se hluboce se svou profesí, její kvalitní vykonávání je pro ně celodenní náplní, překonávají tedy dřívější oddělení oblasti práce a soukromí. Tím, že pracují obvykle v oblasti služeb, jsou však závislí na kupní síle obyvatelstva, která je zejména mimo Prahu považována za nízkou, a vůbec na přístupu lidí ke službám, který je podle nich zatím jiný než ve vyspělých zemích, je ovlivněn závistí a neochotou „dát vydělat sousedovi“. Změny ve společnosti vnímají pozitivně, zejména nárůst svobody a možnosti seberealizace, i když očekávali rychlejší vývoj a rozchod s minulostí. Toto se možná změní se vstupem země do EU, lidé získají více zkušeností se západním přístupem ke službám, poroste cena práce a využívání služeb. Vlastní zkušenosti považují živnostníci za nepřenositelné, na své potomky přenášejí nicméně prvek

soutěživosti a požadavek vynikat ve vykonávané práci. Vymezují se vůči zaměstnancům, ale ne konfliktně, spíše pocitem vlastní nezávislosti na šéfovi i rutinních pravidlech.

- Podnikatelé – jejich mentalita v sobě spojuje všechny ostatní socioprofesionální mentality, od dělníků až po manažery. V jejich profesi je vede „podnikatelský duch“, který je založen na flexibilitě, která je pro ně každodenní rutinou, dále samostatnosti, neustálém „učení se praxí“ a na řídicích schopnostech. Odměnou jim může být nezávislost a úspěch. Domnívají se, že v západních zemích je podnikání snazší, u nás stát nevytváří pro podnikání adekvátní podmínky, ani úspěch není u nás vnímán jako něco pozitivního – společnost se podle jejich slov dívá na podnikatele skrze obraz v televizi, který nerozlišuje podnikatele a zbohatlíky, což se asi nijak rychle nezmění. Podnikatelé vnímají své podnikání jako nepřenositelnou zkušenost, nelze mluvit příliš o plánování nějakých rodinných firem, při výchově dětí by však kladli důraz na samostatnost a vlastní rozhodování.

- Dělníci – vyznačují se častým střídáním zaměstnání, ochotou dělat každou práci, která je zrovna potřeba, o jejíž náplni rozhodují jejich nadřízení a s níž se sami často neztotožňují, kterou by zároveň jiní lidé asi odmítali dělat a i oni sami se za ni někdy stydí, ale která jim zajišťuje obživu. Jejich postavení v české společnosti je podle jejich slov podhodnocené, cítí se být poněkud obětí transformačních změn (stereotyp „zlatých českých ručiček“ přestává fungovat), kritizují zhoršení vztahů mezi lidmi, vznik přílišných rozdílů. Do budoucna očekávají zatím spíše zhoršení své situace v důsledku růstu cen, aniž by viděli šanci na růst svých mezd, což přikládají také očekávaným nárůstům na nutné změny v souvislosti se vstupem do EU. Budoucnost podle nich patří zejména specializaci či odbornému vzdělání, což sami většinou postrádají. Vymezují se vůči skupině nezaměstnaných, kteří pracovat nechtějí a doba jim to umožňuje.

Domníváme se, že tyto zvláštnosti mezi sebou jednotlivé skupiny natolik diferencují, že není možné je považovat za nahodilé a snadno smazatelné odchylky, které by neměly hlubší podstatu a nebyly v každodenní praxi opakovaně reprodukovány v řeči i jednání. Zdroje, které k vytváření těchto podstatných odlišností přispívají, jsou jednak vlastní schémata myšlení, vnímání a jednání, získaná výchovou i dosavadní životní zkušeností, jednak interpretace probíhající změn ve společnosti, které vynášejí určité dispozice a schopnosti jako úspěšné a jiné jako neúspěšné, včetně měřítko této úspěšnosti, což souvisí i se způsobem vnímání těchto druhých sociálních skupin, které tak vlastně tvoří zprostředkovanou interpretaci jejich domnělých životních zkušeností. Interpretace životních zkušeností druhých vedla i ke snaze o uznání vlastní skupinové mentality a s ní souvisejících distinkcí jako legitimní součásti celé společnosti (případně uznání procesů ve společnosti, které tyto distinkce způsobily, jako legitimních). Je tedy možné říci, že skupinové mentality zahrnují jednak znaky společné životní zkušenosti členů těchto skupin, zároveň však vykazují i znaky interpretace zprostředkovaných životních zkušeností jiných

skupin ve společnosti, což vede až k utváření mentality na úrovni společnosti jako celku. Ta zajišťuje její kontinuitu a legitimitu případných změn v čase.

Pro odkrývání vzájemného vlivu skupinových mentalit a objektivních společenských změn je samozřejmě zásadní otázka, jak projevy mentality identifikovat a sledovat. Je zřejmé, že mentalita musí mít znak stability, trvalosti – schopnost vnímat věci určitým způsobem, hodnotit je a zaujmout k nim postoj, případně také určitým způsobem jednat. Mentalita představuje relativně stabilní dispozici k vnímání, hodnocení a reakci na okolní události. Z toho je patrné, že sledování mentality je v sociologii obtížné proto, že mentalita se projevuje v poli vnějších podnětů, které se ovšem v různých situacích a kontextech liší. Na mentalitu lze v sociologickém bádání (bez možnosti utváření experimentálních podmínek) spíše usuzovat, než ji měřit. Je však nezbytné jmenovat některé znaky, které se teoreticky musí k mentalitě vztahovat. Znaky mentalit, odhalené prostřednictvím kvalitativního šetření, jsme tedy dále operacionalizovali na základě poznatků psychologizujících sociologických teorií a sociálně psychologického přístupu k malým skupinám:

- Mentalita působí v každodenním životě, bez ní by každodennost ztratila jakýkoli význam. Díky mentalitě jednáme každý den poměrně předvídatelným způsobem a chápeme také jednání druhých lidí v našem okolí, které sami můžeme předvídat – mentalita je tedy nezávislá na individuálních osobnostních rysech členů skupiny, naopak je společným znakem skupiny.

- Mentalita přežívá právě díky tomu, že je každodenně konstituována v interakcích členů skupiny. To ale předpokládá, že je zniterněna, neboť jinak by všechny tyto interakce musely být vynucovány nějakou vnější silou (např. módou). Mentalita naopak takovou sílu nahrazuje vnitřním působením – mentalita v sobě zahrnuje prvek vnitřního nátlaku, je opakem vnější konformity.

- Ve společnosti člověk není členem pouze jedné sociální skupiny, nýbrž patří do řady různých skupin; k nim přináleží také různé mentality. Prvkem každé mentality proto musí být síla, s jakou nadřazuje vlastní požadavky požadavkům členství v jiných skupinách, respektive míra požadavku na zachování vlastních kulturních hodnot (akceptace konfliktu s odlišnými hodnotami) vůči podlehnutí konformismu – jedná se o akceptaci odlišností v rámci skupiny a obecněji o konstituování její kulturní identity.

- Na rozdíl od běžných předpokladů, že mentalita má pouze rigidní, udržovací charakter, musí ve skutečnosti umožňovat existenci hierarchické struktury v sociální skupině, což vede dále k problematice vůdcovství a obecně k řízení skupiny a koordinace nezbytných reakcí na změny okolního prostředí. To zahrnuje jednak požadavky okamžité konformity vůči moci, jednak v případě složitých společností také dlouhodobý proces legitimizace moci, který je nezbytnou součástí přenesení procesů modernizace společnosti až do nejkrajnější úrovně její každodennosti.

- Tím, že mentalita musí zajišťovat uspokojení základních lidských potřeb u všech členů skupiny, musí v sobě zahrnovat také koordinaci tohoto úsilí na

každodenní úrovni. Mentalita v sobě musí zahrnovat celistvost jak z hlediska způsobu uspokojení všech možných potřeb každého člověka, tak z hlediska uspokojení těchto potřeb v rámci celé skupiny (musí zahrnovat i morálku).

Tento přístup, vycházející z určitých typických znaků skupinových mentalit, lze zobecnit rozprostřením do dimenzí, které v každé sociální skupině působí a prostupují skupinou dále v jejím vztahu k okolnímu prostředí i směrem dovnitř, k jednotlivým členům. Těmito dimenzemi jsou zejména:

1. Časoprostorová dimenze 2. Sociální (stratifikační) dimenze 3. Organická dimenze

Na základě těchto dimenzí lze vytvořit jednoduché schéma, definující pozici mentality jako prostředníka mezi okolním prostředím skupiny a individuálními členy skupiny s jejich autonomními charaktery:

Tabulka 2: Dimenze mentality

1. Kultura	2. Politika	3. Ekonomika		
Okolní prostředí				
SOCIÁLNÍ SKUPINA			Mentalita	1. Identita
				2. Legitimita
				3. Dosahování cílů
Členové skupiny				
1. Sebepojetí	2. Vztahy	3. Potřeby		

Schéma je možné číst následujícím způsobem:

- Identita skupiny zajišťuje sociální inkluzi členů skupiny skrze společné zvyky, symbolizované zkušenosti, pověsti, umění, vyznávané hodnoty atd. Identita skupiny je zajištěna tím, že členové skupiny si ve svém sebepojetí uvědomují své členství ve skupině a vůči okolí stvrzují toto členství udržováním svébytné kultury v čase a prostoru.
- Legitimita organizace skupiny umožňuje efektivní reagování na změny prostředí. Vztahy ve skupině mohou být díky tomu koordinovány v hierarchické struktuře, skupina odpovídá na podněty okolí společně a jednotně, tedy politicky s ohledem na různé zájmy členů skupiny.
- Dosahování cílů skupiny spočívá v různé míře na všech členech skupiny. Naplňování stanovených cílů umožňuje uspokojovat potřeby členů skupiny s ohledem na potřeby ostatních a se svým okolím fungovat na ekonomické bázi.

Kvalitativní sondou zjištěné odlišnosti projevů mentalit jednotlivých zkoumaných sociálních skupin v poli vnějších podnětů byly dále kvantifikovány

na dostupných datových souborech, aby se ověřila (v rámci národního i mezinárodního srovnání) jejich platnost. Vzhledem k datovým souborům, které byly autorovi práce k dispozici, bylo nezbytné zaměřit se zejména na moduly ISSP „Sociální nerovnosti“ a „Pracovní orientace“. Při volbě jednotlivých indikátorů bylo cílem pokrýt výše zmiňované dispozice ke vnímání, postojům i jednání, a to pokud možno v různých dimenzích mentality – tedy skrze sebeidentifikace, hodnocení významnosti různých životních atributů, reflexi skutečného stavu z hlediska těchto atributů, saturaci potřeb, legitimitu probíhajících změn, volební chování a politické preference (ty byly analyzovány pouze v národním kontextu). Stabilitu jednotlivých indikátorů bylo možné sledovat přímo díky opakování modulu ISSP „Sociální nerovnosti“ (1992 a 1999). V případě modulu ISSP „Pracovní orientace“ (1997) nebyla v roce 2006 ještě k dispozici opakovaná data, přesto jeho výsledky významným způsobem přispívají k porozumění změnám indikovaným v modulech sociálních nerovností.

Empirickou část práce jsme rozdělili na porovnání „národních mentalit“ jednotlivých zkoumaných zemí mezi sebou, abychom prokázali odlišnosti mezi vyspělými demokratickými společnostmi a postkomunistickými zeměmi (kapitola 6). Následně se zaměříme na porovnání postavení dílčích skupin (definovaných podle socioprofesionálního statusu, subjektivně definované třídní příslušnosti a věkových kategorií) vůči působení národní mentality v procesu postkomunistické transformace v České republice (kapitola 7). Mentalitu jednotlivých skupin v české společnosti porovnáme také v mezinárodním kontextu shodně definovaných skupin, což nám pro jednotlivé skupiny odhalí poměr vlivu národní a skupinové mentality.

6. ROZDÍLY V NÁRODNÍCH MENTALITÁCH

Psychologizující přístupy k transformaci společnosti se obvykle zaměřují na národní společnosti jako celky, případně na moderní společnosti jako na homogenní množinu. Pokud jsme v operacionalizaci pojmu „mentalita“ hovořili o sociální skupině, musíme mít v první řadě na mysli také národní společnost. Národní mentality hrají v transformaci společností významnou roli, neboť teprve na jejich úrovni se odehrává dlouhodobá legitimizace vůdčích ideologií ve skupině (loď nemůže doplout k cíli, pokud v posádce nezavládne alespoň základní shoda na zvoleném kurzu).

Za jeden ze základních znaků skupinových mentalit z hlediska směřování národní společnosti lze považovat vnímání sociálních nerovností ve společnosti. Pokud je uspokojování potřeb ve skupinách realizováno prostřednictvím dosahování skupinových cílů, pak prostředkem k identifikaci cíle a způsobu jeho dosažení je řízení skupiny. Proces skupinové transformace znamená stanovení nových cílů a nových prostředků k jejich dosažení. Tento proces je také nutně procesem transformace moci – cílů lze dosáhnout pouze tehdy, pokud je skupina převezme za své a uzná i příslušné prostředky k jejich dosahování za legitimní. Institucionalizací cílů a prostředků ve skupině dochází zároveň k legitimizaci moci ve skupině.

Podle T.W. Adorna nemá většina lidí ve společnosti příliš moc co mluvit do toho, které ideologie se ve společnosti objeví. To je dílem jedinců či dílčích seskupení. Procesu legitimizace jejich moci se naopak účastní celá skupina. Historie z tohoto pohledu připomíná řeku krve prolité v tomto legitimizačním úsilí moci. Sociologie si naopak všímá spíše principů, kterými se moc prosadila nenásilně a plíživě, o to trvaleji a úspěšněji. Zmiňované teorie o dominantním sociálním charakteru (E. Fromm) či převládajícím typu konformity (D. Riesman) analyzují a demaskují (H. Marcuse) právě tyto úspěšné legitimizační procesy moci.

Zhroucení postkomunistické moci legitimizovalo cíle pro nové elity, otevřelo však ideologickou diskuzi nad prostředky jejich dosahování. Západní sociologové (např. R. Dahrendorf) se obávali zhroucení legitimacy nových cílů právě díky nedostatečné legitimizaci prostředků k jejich dosažení – dříve všeobecně akceptované prostředky („krádež, šedá ekonomika“) nebyly totiž dlouhodobě kompatibilní s těmi, které by vedly ke skutečné modernizaci společnosti [Machonin 1997] tak, aby z procesu postkomunistické transformace profitovalo co nejvíce členů z co nejširšího spektra sociálních skupin. Mertonovými termíny řečeno, stadium inovace by pak snadno mohlo přejít do stadia anomie, což by vedlo k nebezpečí návratu totalitních ideologií.

Na úrovni společností v podobě jednotlivých států (případně geografických celků), což je úroveň dosažitelná díky ISSP datové bázi, je cílem práce zejména identifikovat specifika postkomunistických společností a dokázat,

že mentalita na celospolečenské úrovni je významným zdrojem utváření individuálních postojů. Dále se zaměříme zejména na stabilitu nebo změnu v identifikovaných postojích a poukážeme na specifika české společnosti vzhledem k modernizačnímu pojetí postkomunistické transformace, jak bylo ideologizováno českými vládnoucími elitami.

6.1. Modernizace postkomunistických společností a očekávání zakotvená v jejich mentalitách

Postkomunistická transformace započala ve většině zemí politickou revolucí, která byla vynucena neúspěchem reálně socialistické vůdčí ideologie. Podle I. Možného [Možný 1991] byla socialistická ideologie důležitá v prvopočátku rozvoje systému moci v padesátých letech. V šedesátých letech však již byla tato ideologie, a tím i moc s ní svázaná, relativizována do té míry, že k jejímu udržení bylo potřeba opakovaných demonstrací síly. Ideologie, která se dovolává vůle lidu, proti kterému se zasahuje zbraněmi, je pro potřeby legitimizace moci ovšem dlouhodobě nevyužitelná. Přesto se systém udržel v poměrně mírumilovné pospolitosti mnohem déle, než by bylo možné pouhým působením hrozby násilí.

Možný nachází klíč v široké akceptaci prostředků k uspokojení nezbytných ekonomických potřeb za vcelku přijatelného úsilí (na vyšší intelektuální potřeby to neplatilo, ale ty se týkaly jen malé části vědců, umělců a intelektuálů, kteří také společně tvořili základ disentu). Většina rodin totiž začala kolonizovat stát formou rodinných sítí, tedy rodinných příslušníků dosazených do vhodných pozic, kde se dalo sehnat potřebné zboží nebo služby (uspokojit ekonomické potřeby). Za to měli lidé relativní klid od nesmyslné ideologie, mohli jezdit na chatu, nadávat doma na režim atd. Široká akceptace prostředků i malých cílů (kromě již zmíněných intelektuálních potřeb typu svoboda vyjadřování) vedly k legitimizaci moci, která byla v Československu nakonec pevnější než v ostatních postkomunistických zemích a zhroutila se až pod tlakem zahraničních událostí¹.

Respektive moc se ani tak nezhroutila, jako spíše dovedla staré mocné a představitele disentu ke společnému stolu, kde se společně shodli na tom, že dosavadní hra přestala bavit už i samotné herce (což lze také nazvat „opoziční smlouvou č. 1“). Společným jmenovatelem postkomunistické transformace ve všech zemích byla nutnost modernizovat společnost směrem k demokracii a volnému trhu – přepsat ústavu, privatizovat státní majetek, „převést instituce do

¹ „Ještě esej Petra Pitharta napsaný v srpnu 1989 označuje komunistický režim v Československu za vysoce stabilní a československou společnost za výrazně pasivní. Václav Havel několik dní před událostmi v listopadu 1989 řekl, že očekává politické změny v Československu na jaře 1990 a že tyto změny nebudou mít souvislost s veřejnými demonstracemi“ [Holý 2001, str. 126].

dobrého počasí na instituce do každého počasí“ [Dahrendorf 1990, s. 92]. Z hlediska obyčejných lidí znamenal tento proces zejména okamžitý nárůst osobní svobody – možnost cestovat, nakupovat zahraniční zboží atd. Tato svoboda byla především svobodou od dávno nesmyslné ideologie vlády jedné strany, stejně jako od jejích představitelů: „Ať byla objektivně kulturní a vzdělanostní úroveň lidí ... jakákoli, i oni byli Čechy a považovali se za součást národa, jehož základním rysem je kulturnost a vzdělání. To, co je jako členy takového národa pohoršovalo, nebylo perzekuování nemnoha intelektuálů, ale ponížení, že museli respektovat příkazy lidí, kteří nejen věděli méně, než by ve svém postavení vědět měli, ale často znali méně než ti, které by měli vést. Obraz vedoucích funkcionářů jako naprostých idiotů byl všudypřítomným a nekonečným zdrojem lidových vtípů“ [Holý 2001, str. 128-129].

Cíl, který byl vytyčen dominantní neoliberální koncepcí modernizace, však musel vyvolat také silnou odezvu v očekáváních zakotvených v mentalitě většiny lidí, i když politickými elitami byl šikovně zahalen do spíše kulturních než ekonomických hesel typu „návrat do Evropy“. Možný tento ekonomický impuls postkomunistické transformace dokonce upřednostňuje, když hovoří o tom, že kolonizace státu již nedokázala pokrýt ani základní životní potřeby lidí [Možný 1991, str. 34]. Naopak Holý jej považuje spíše za důsledek působení elit: „Během událostí v listopadu 1989 byla svoboda vymezována nikoli pozitivně (svoboda čeho), ale negativně (svoboda od čeho). Volání po svobodě zahrnovalo osvobození od útisku totalitního státu: osvobození od stálého sledování tajnou policií, od omezování cestování do zahraničí, od cenzury (která se týkala nejen spisovatelů, ale také hudebních skupin a fanoušků soudobé západní pop music), od omezeného přístupu k vyššímu vzdělání, od politických školení v nemanuálních zaměstnáních a od mnoha dalších zásahů do osobního života. Pozitivní obsah dali svobodě nikoli demonstranti samotní, ale politici, kteří se během revoluce a po ní dostali k moci. Zatímco v politické oblasti se svoboda stavěla na roveň demokracii, v oblasti ekonomické se kladlo rovnítko mezi svobodu a soukromé vlastnictví, jehož restituce se stala jedním z hlavních prvků ekonomické transformace“ [Holý 2001, str. 138-139].

Z hlediska této práce je významné zejména to, že ekonomické cíle neoliberální koncepce našly úrodnou půdu v mentalitě společnosti. To není dostatečně vysvětlitelné bez analýzy očekávání, které byly zakotveny v mentalitách postkomunistických společností. Z mezinárodního srovnání dat ISSP se ukazuje, že mít vysoké vzdělání bylo v České republice v roce 1992 považováno za pouze průměrně důležité pro dosažení úspěchu. Zde se všechny postkomunistické země výrazně odlišovaly od zemí západní Evropy, stejně jako od Kanady a USA. Je zajímavé, jak podobný byl pocit Čechů a Slováků (žijících tehdy poslední rok ve společném státě), spolu s Maďary. Mnohem důležitější pro úspěch byly podle obyvatel postkomunistických zemí ambice a ctižádostivost, podporované usilovnou prací. V tom se nijak nelišily od západoevropských zemí, i když Kanada a USA přikládají těmto atributům

úspěchu ještě vyšší váhu. Relativně lze říct, že vzdělání nebylo v roce 1992 považováno v České republice za dostatečně automatickou cestu k úspěchu ani penězům (souhlas s názorem, že student práv neočekává dělnický příjem, patřil u nás mezi nejnižší), jako potřeba mít ambice a zejména snažit se usilovně pracovat.

Otázka na očekávání finanční odměny plynoucí ze studia byla v mezinárodním šetření ISSP zopakována i v roce 1999. V České republice došlo k výraznému nárůstu souhlasu s tímto tvrzením. Vzdělávání bylo na konci 90. let častěji vnímáno jako alternativní cesta k úspěchu pro ty, kdo se po ní vydají. Tato cesta však zdaleka není přístupná pro všechny. Zjištění, že k úspěchu jsou potřeba i jiné faktory než usilovná práce a ambice, není proto aplikováno výhradně na vlastní vzdělání, avšak – jak bude patrné v části věnované jednotlivým věkovým skupinám – projevuje se jako apel zejména vůči mladým lidem.

Zbývající otázky z roku 1992 se opakovaly pouze v české verzi dotazníku ISSP 1999. Postoje z hlediska „žádoucích“ determinant úspěchu se v uvedeném období výrazně nezměnily, s výjimkou velmi mírného nárůstu významu vzdělání. Význam vzdělání však zdaleka nedosahuje významu usilovné práce. To je poměrně pochopitelné, neboť zatímco usilovná práce jako prostředek úspěchu je dostupný všem, v případě vzdělání toto neplatí. Nerovnosti plynoucí z míry dosaženého vzdělání byly v 90. letech v mentalitě společnosti marginalizovány ve prospěch těch prostředků, které dávají rovnější šance na dosažení cílů (úspěch, bohatství) všemi.²

6.2. „Path-dependency“ národních mentalit

Koncept „path-dependency“, podtrhující dlouhodobé působení zděděných ekonomických a politických institucionálních struktur, považoval P. Machonin za základní diferencující znak teorie „transformace“ vůči teorii „přechodu“: „Znovu si klademe otázku: kdyby státní socialismus byl býval pouze násilně vnuceným systémem totalitarismu a špatně řízené ekonomiky, bez jakéhokoli užitku pro kteroukoli sociální skupinu kromě úzké nomenklaturní vrstvy, jak byl líčen zejména ve „východních studiích“, jak by mohlo být dědictví komunismu tak silné ve faktických vztazích a mít takový vliv na velkou část obyvatelstva ještě sedm let po zhroucení starého pořádku, jako tomu zřejmě stále je?“ [Machonin 1997, str. 129]. Na tuto otázku je podle našeho názoru nutné hledat odpověď v projevech skupinových (národních) mentalit, které působí v dlouhém

² Bylo nutné vymyslet pozitivní model chování pro všechny: „Základním problémem pro obyčejného člověka byla absence pozitivní alternativy. Chyběl mu vzorec chování, důstojnější a produktivnější než ten, který si rodiny samy vypracovaly ve vzpomínutém procesu adaptace na realitu socialismu. Kolonizace státu byla báječným úspěchem dosaženým v těžkých podmínkách, ale nakonec už všichni viděli, že ve velkém to vede k bankrotu, z něhož se nakonec nikdo nezachrání. Ale žádný jiný přijatelný model se mu nenabízel“ [Možný 1991, str. 22].

časem a ovlivňují legitimizaci modernizačních transformačních ideologií tím, že je v praxi přijímají za své, nebo odmítají.

Pohled na hodnocení spravedlnosti odměňování, což byl jeden ze základních transformačních a modernizačních cílů, se v roce 1999 ovšem zásadně liší od „žádoucích“ determinantů úspěchu (od těch, které považují za důležité lidé sami, a se kterými musel být proto zároveň svázán proces legitimizace nových mocenských elit a jejich ideologií). Lidé v postkomunistických zemích byli v roce 1999 podle vlastního mínění odměňováni podle výkonu mnohem méně často, než jak tomu bylo u občanů západní Evropy a zejména USA a Kanady. To samé platí pro odměňování podle inteligence a schopností. Rozdíl v průměrech na úrovni 0,5 bodu pětibodové škály je statisticky dostatečně průkazný. Navíc mezi jednotlivými zeměmi v daném regionálním členění neexistují výjimky. Podobně je tomu i v případě názoru, že pro sebeprosazení je nezbytné být zkorumpovaný, který je v postkomunistických zemích mnohem rozšířenější než jinde. Absence očekávané zásluhovosti a naopak přítomnost alternativních a z hlediska společenské morálky nepřijatelných „cest nahoru“ muselo představovat zřejmou překážku v procesu legitimizace nové moci.

Tuto analýzu je nezbytné doplnit obecnějším pohledem na vnímání práce v postkomunistických zemích. V roce 1997 se postkomunistické země statisticky významně odlišují od zemí západní Evropy, USA a Kanady ve vnímání práce jako pouhého prostředku obživy nebo i něčeho navíc. Práce je považována za něco víc než jen zdroj obživy zejména ve skandinávských zemích (v Norsku, Dánsku i Švédsku). Podobné rozdíly lze vysledovat i v otázce, zda je práce tou nejdůležitější činností člověka. V zemích východní a střední Evropy je práci přikládána výrazně vyšší důležitost, než tomu je v některých západoevropských zemích, USA a Kanadě.

Pokud jde o důležitost jednotlivých aspektů práce, potvrzuje se, že zatímco důležitost jistoty práce je vnímána ve všech zemích obdobně, vysoký příjem je důležitější v postkomunistických zemích. Další zjištění ukazují, že důležitost jednotlivých aspektů práce je tím vyšší, čím méně tyto aspekty skutečně vykonávaná práce vykazuje. Postkomunistické země jsou na tom v průměru hůř než ostatní v pocitu vysoké odměny za práci, v možnosti kariérního postupu a mírně také v zajímavosti vykonávané profese. Platí tedy, že čím méně splňuje skutečná práce určité žádoucí atributy, tím větší důležitost jim lidé přikládají.

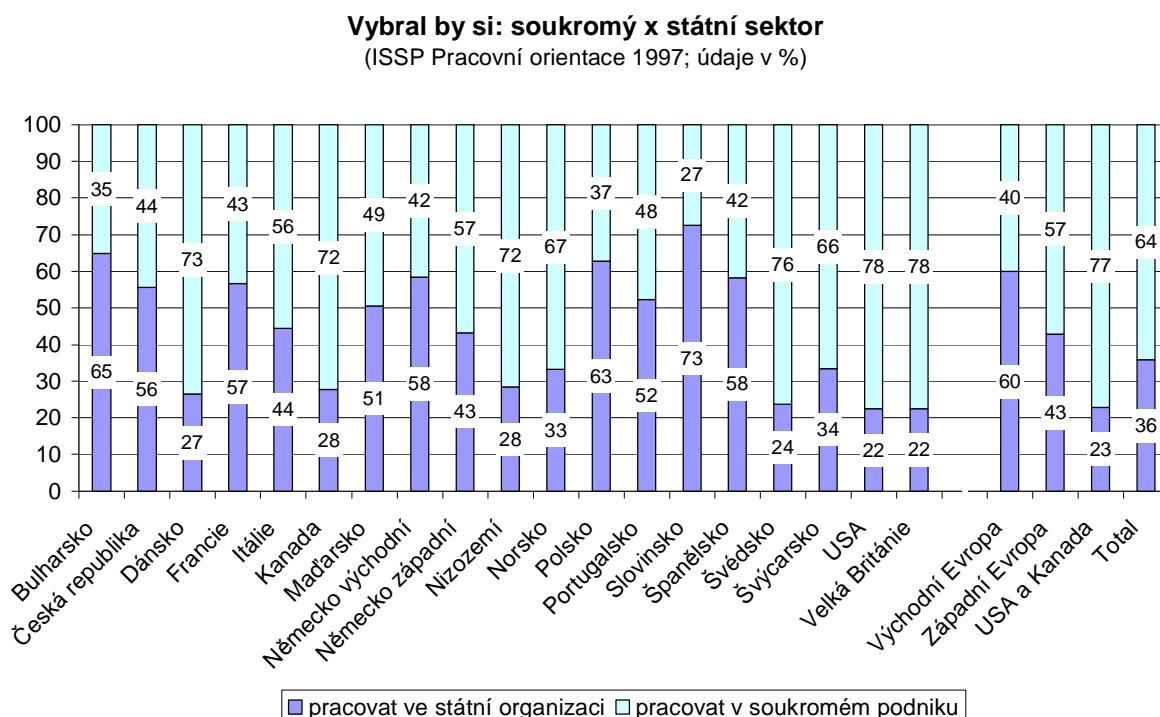
Obyvatelé postkomunistických zemí v roce 1997 výrazně častěji preferovali práci ve státním sektoru (v průměru tři pětiny z nich, zatímco v ostatních evropských preferují státní sektor dvě pětiny lidí, v USA a Kanadě dokonce jen jedna pětina obyvatel; graf 1), tedy tradiční formu řízení a jistotu, na které byli zvyklí z dob, kdy jiný než státní sektor v těchto zemích prakticky neexistoval. Tato zjištění ukazují na zatím nedostatečnou legitimizaci podnikatelského sektoru, tedy jednoho ze základních prostředků k naplnění cílů

postkomunistické transformace, a na přetrvávání vnímání tohoto sektoru jako „melouchaření“ či přiživování se na cizím, tedy pokračování nekalé adaptace na socialistickou realitu, a to v době, kdy naopak někteří zasvěcení manažeři již vysoce hodnotili úlohu tohoto sektoru z hlediska udržení ekonomické a tím i politické stability země:

Podceňování jsou majitelé a manažeři středních podniků, ti dnes drží ekonomiku nad vodou... Těm vdčíme za to, že tato republika nepadla hlouběji, než se mohlo stát, přitom nejsou moc vidět. [Černý 2004, str. 50]

Pociťovaná nedůvěra v soukromý sektor se zřetelně odrážela ještě v rozhovorech s podnikateli z přelomu let 2003/2004, kdy tento prvek výrazně formoval identitu a mentalitu podnikatelů jako té skupiny, která je jakoby vykořisťována státem (a prostřednictvím zneužívaných sociálních dávek i „lidem“).

Graf 1:

Poněkud odlišně vypadá situace, pokud jde o to být zaměstnancem či podnikatelem. Je zřejmé, že v některých chudších zemích Evropy by si vybralo být podnikatelem více lidí, než kolik by jich chtělo být zaměstnáno v soukromém sektoru. Tento paradox souvisí s posuzováním jistoty práce a odměny za vykonanou práci. V postkomunistických zemích nepředstavovalo zaměstnání v soukromém sektoru o moc vyšší odměnu, zato daleko menší jistotu než v sektoru státním. Naopak podnikatelé teprve přestávali být v letech

2003/2004, kdy byla realizována kvalitativní část výzkumu v České republice, vnímání jako lidé, kteří nic moc nedělají a přitom mají velké peníze. Přesto je Česká republika jedinou ze zkoumaných postkomunistických zemí, ve které chtějí být lidé častěji zaměstnanci v soukromém sektoru než být podnikateli.

Dřív jsem to viděla tak, jak spousta lidí řekne, ten podnikatel má peníze, má se dobře, dostal to, ale teď to vidím, že bych to nechtěla, je to spousta práce, řeší problémy provozní i zaměstnanců, jsou hodní, vidím nejenom ty peníze, ale i tu práci za tím. [Černý 2004, str. 20]

Předchozí zjištění dokresluje i srovnání, kdy možnost vyššího výdělku je podmíněna delší pracovní dobou. V postkomunistických zemích je vyšší ochota pracovat déle a vydělat více peněz než zejména v západní Evropě. Na druhou stranu tato ochota nesvědčí nic o tom, že za tuto dobu bude vykonáno více práce – vzhledem k nedostatečnému vztahu odměny a pracovního výkonu je vztah pracovní doby a výše mzdy typičtější pro postkomunistické země, kde přesčasy v řadě profesí (lékaři, řidiči) jsou jediným možným a často využívaným způsobem navýšení odměny za práci.

V těchto obecných postojích k práci se zřetelně promítá míra bohatství jednotlivých zemí, neboť podobné postoje jako lidé v postkomunistických zemích mají často také obyvatelé ve Španělsku a Portugalsku. Práci je přikládána tím větší důležitost, čím je pro lidi nepostradatelnější, zejména jako zdroj každodenní obživy v relativně chudších zemích. To dále souvisí s obavami z možné ztráty zaměstnání a zejména s pocitem, že nebude možné najít novou přijatelnou práci. Pocit závislosti na stávající práci spolu se současnou nižší spokojeností a vyšší vahou, kterou práce v životě člověka v chudších zemích hraje, nedává lidem v postkomunistických zemích pocit potřebného uspokojení z účasti na transformačních ideálech (cesta k úspěchu by měla vést přes usilovnou práci, což je však pro mnoho lidí ve zřejmém rozporu s jejich životními šancemi).

Absence nových pracovních příležitostí svědčí o problematičnosti nastavených transformačních prostředků také v oblasti privatizace státních podniků, neboť nedostatečný český kapitál a nízké manažerské schopnosti nedokázaly udržet ani vytvořit dostatek pracovních míst. Situace České republiky byla však v tomto ohledu dlouhou dobu poměrně pozitivní, začala se zhoršovat až ve zlomovém roce 1997. S nástupem levice došlo také v této oblasti k významnému posunu transformačních prostředků, a to směrem k investičním pobídkám vůči zahraničnímu kapitálu, který měl znovu vytvořit místa ztracená po neúspěšných českých „kapitánech průmyslu“.

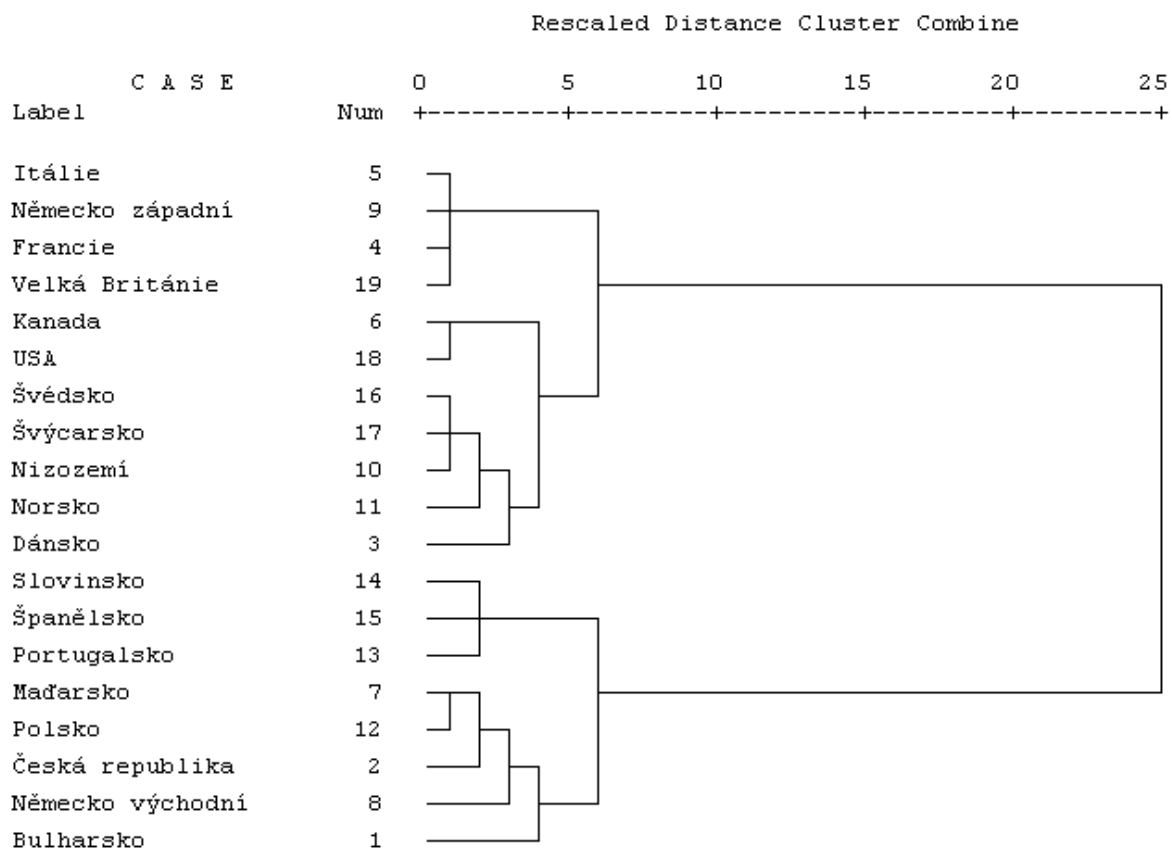
Clusterová analýza (graf 2) vytváří dva zcela odlišné clustery, každý z nich se skládá ze dvou rychle se spojujících clusterů. Jednoznačně „postkomunistický“ cluster se skládá z pracovních orientací Bulharů, východních Němců, Čechů, Poláků a Maďarů. K nim se velmi brzy přidávají

Portugalci, Španělé a Slovinci (jednalo se o země s výrazně nižším HDP na obyvatele, než jak tomu bylo v případě zemí z druhého clusteru). V těchto zemích také panuje vysoká preference zaměstnání ve státním sektoru a relativně velké obavy z možné ztráty zaměstnání, avšak hrdost na vykonávanou profesi je vyšší než v případě výše zmiňovaných postkomunistických zemí.

Graf 2: Clusterová analýza (data ISSP Pracovní orientace 1997)

* * * * * H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S * * * * *

Dendrogram using Ward Method

Analýza metodou logistické regrese prokázala, že členství země v jednom z obou dominantních clusterů lze predikovat nejlépe prostřednictvím jedné ze dvou proměnných – „práce je jen způsob, jak vydělat peníze“, a „práce je pro člověka nejdůležitější činnost“. Význam práce souvisí zejména s celkovou ekonomickou vyspělostí země, proto se také v „postkomunistickém“ clusteru nachází i Španělsko a Portugalsko. Vysoký význam práce spolu s vírou v dosažení úspěchu za podmínky ještě usilovnějšího pracovního výkonu připomíná do značné míry „protestantskou etiku“, významnou zejména v počátcích rozvoje kapitalistických společností. To ukazuje na odlišná stadia vývoje společností z obou clusterů, neboť vyspělé země jsou již posunuty mnohem dál k „postmodernímu“ pojetí práce jako zábavy, nejen nutnosti.

Avšak ani nepřilíš úspěšné ekonomické ukazatele samy o sobě by nemusely znamenat až takový problém, kdyby zároveň nedošlo k delegitimizaci žádoucích prostředků dosažení úspěchu, nastavených zpočátku úspěšnou neoliberální transformační ideologií. Očekávání zakotvená v mentalitě společnosti (zejm. zavedení meritokratických principů do odměňování) byla v České republice konfrontována s realitou, která nedovolila většině lidí (pokud nezačali podnikat nebo nešli dělat manažery do zahraničních společností) okamžitou účast na naplnění transformačních ideálů, což bylo ještě umocněno pocitem nespravedlnosti z nezaslouženého úspěchu některých tzv. „vítězů“ transformace.

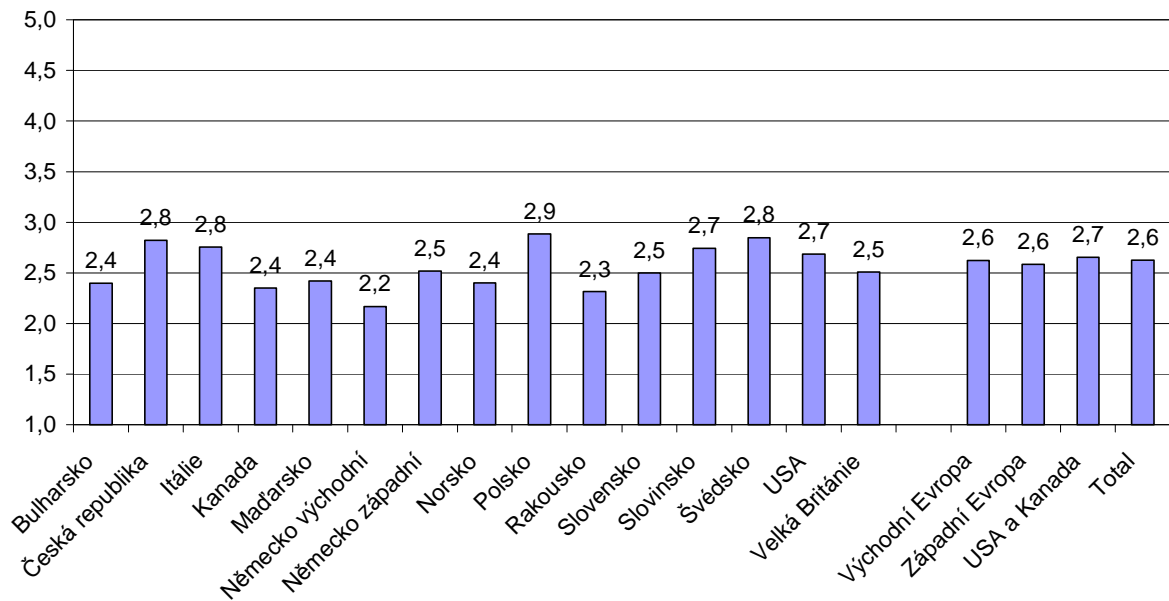
6.3. Vliv národních mentalit na modernizační procesy postkomunistické transformace

Dopady identifikovaného vnímání nespravedlivosti skutečných determinant úspěchu se nejlépe prokazují na příkladu akceptace nerovností jako něčeho, co je pro skupinu výhodné. Legitimizace moci je ve skupině možná pouze tehdy, pokud to znamená splnění cílů skupiny, které musí zajistit potřeby jejích členů. Pokud jsou široce akceptovány prostředky, které ale nevedou ke kýženému cíli skupiny, pak to znamená pro mocenský systém vážné ohrožení, jak se to stalo i v případě postkomunistických zemí: „Jednoduchá odpověď na prostou otázku, proč starý režim kolaboval tak hladce, zní, že nakonec už nevyhovoval nikomu. Nejen těm, kdož byli v opozici, ale ani těm, proti nimž opozice stála. Nejen těm dole, ale ani těm nahoře. Těm zvláště, kupodivu“ [Možný 1991, str. 30].

V roce 1992 byly postkomunistické země, jak vyplývá z dat ISSP, dostatečně otevřeny názoru, že velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu země (grafy 3-4). V tomto názoru se dokonce nelišily od ostatních vyspělejších zemí. Toto zjištění ukazuje na funkčnost liberální ideologie z hlediska legitimizace transformace a tehdejších mocenských elit. Situace však vypadá zcela odlišně v roce 1999. Zatímco západoevropské země, USA a Kanada nezaznamenaly v tomto názoru posun, dochází ke statisticky významné změně ve vnímání funkčnosti sociálních nerovností (v tomto případě vztažené k příjmům) v postkomunistických zemích (tato změna je nejdramatičtější v Bulharsku a České republice). Sociální nerovnosti začínají být vnímány jako disfunkční.

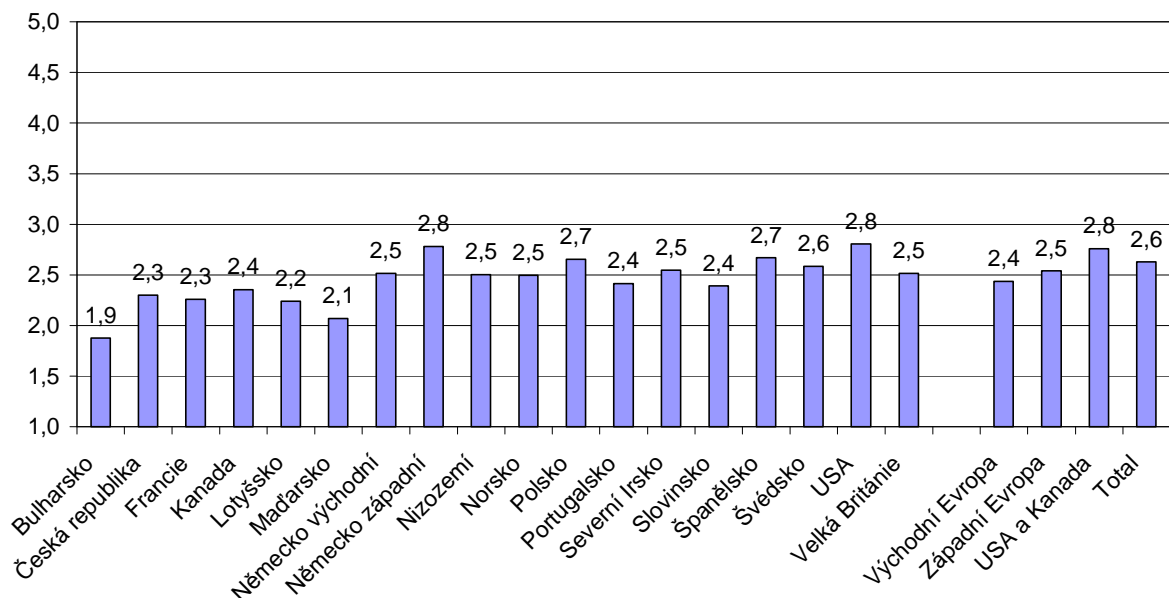
Graf 3:

Velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu naší země
(ISSP Sociální nerovnosti 1992; průměr: 1=zcela nesouhlasí, 5=zcela souhlasí)

Graf 4:

Velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu naší země
(ISSP Sociální nerovnosti 1999; průměr: 1=zcela nesouhlasí, 5=zcela souhlasí)

Sociální podmínky se změnily, někteří lidé mají hodně peněz, někteří nic, dřív měli všichni stejně. Záleží na tom, jak se kdo snaží. A taky jaký má kontakty. ... Lidi, co maj peníze, si dovoří víc, jsou takový bez žaludku, je jim to jedno. Kdo taková povaha není, tak sere v koutě. [Černý 2004, str. 20]

Vnímání sociálních nerovností jako disfunkčního prvku ve společnosti je jen krok od dalších změn, které jsou v mezinárodním a časovém srovnání identifikovatelné. Nárůst pocitu, že příjmové rozdíly obecně jsou příliš velké, významný zejména v České republice, vede ke zvýšenému souhlasu s názorem, že je na vládě, aby příjmové rozdíly snížila. Tento vývoj naznačuje, že moc nedokázala úspěšně legitimizovat v mentalitě prostředky k dosahování společně přijatých cílů. Toto selhání procesu legitimizace moci v 90. letech mělo v České republice známé politické důsledky – k moci se dostala levice, převzala cíle původních mocenských elit (doslova, v podobě „opoziční smlouvy č. 2“) a začala nový proces legitimizace vlastních prostředků k dosažení těchto cílů (deficitní rozpočet, akce „čisté ruce“ atd.). Tento vývoj poměrně věrně kopíroval předpovědi o politickém kyvadle, které se musí zhoupnout nalevo a zpět, aby se potvrdilo fungování demokratického principu legitimizace moci za současného zachování základních transformačních cílů společnosti [Dahrendorf 1990, str. 65].

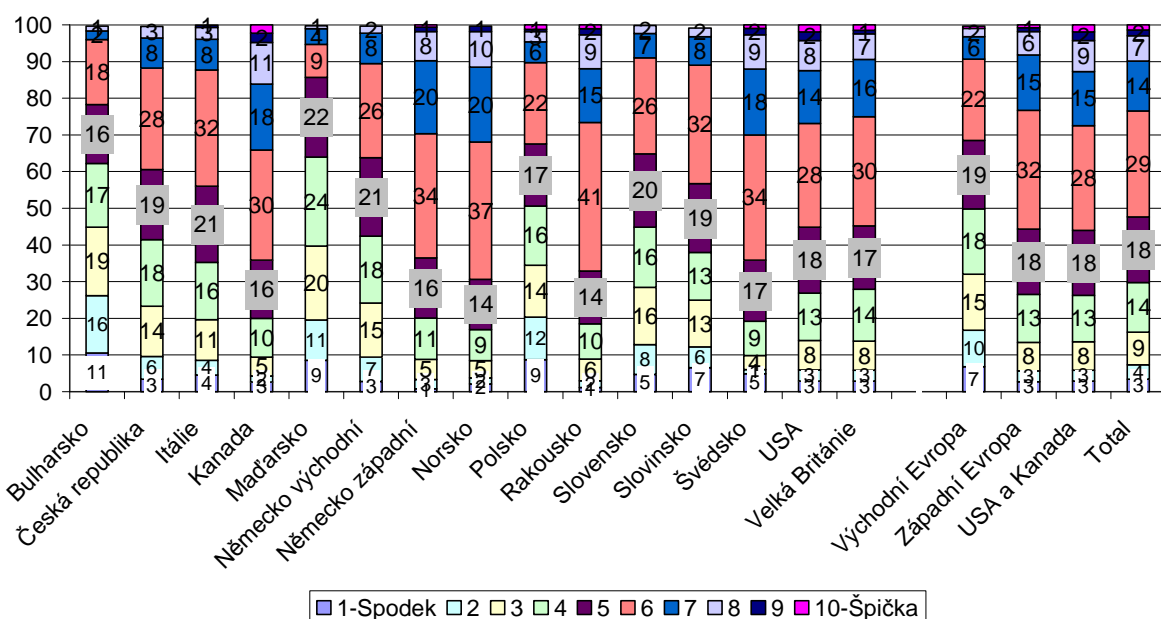
6.4. Sebevědomé společnosti

Srovnání postojů k sociálním nerovnostem je nezbytné doplnit pohledem na to, jak vnímají lidé v jednotlivých společnostech svou sociální pozici vůči celku. Z hlediska národní mentality je zajímavé zejména to, jaký podíl lidí vnímá své postavení jako podprůměrné. Tento ukazatel může mít různá vysvětlení, např. se zcela evidentně vztahuje k celkovému bohatství či chudobě dané země (měřeno např. hodnotou HDP na obyvatele). Z hlediska národních mentalit je však významné to pojetí, které odkazuje na míru profitu lidí ze svého členství ve skupině. Ve společnosti, která nabízí svým členům dostatečné šance na úspěch, by měla alespoň polovina lidí sebevědomě hodnotit své postavení jako nadprůměrné. Z hlediska působení mentality v procesu postkomunistické transformace je významné, že lidé očekávali právě takovouto modernizační změnu společnosti, která by jim přinesla pocit úspěchu (rovnost šancí dobrat se úspěchu svou usilovnou prací). Naplnění těchto očekávání by se pak mělo promítnout do vyššího (sebevědomějšího) ocenění vlastní pozice vzhledem k celku společnosti.

V mezinárodním srovnání dat ISSP lze na počátku postkomunistické transformace velmi snadno identifikovat postkomunistické země (graf 5) – v průměru dvě třetiny lidí zde měly v roce 1992 pocit, že jejich sociální postavení ve společnosti je podprůměrné. V zemích západní Evropy, v USA a Kanadě měly tento pocit přibližně dvě pětiny lidí. V České republice měly v roce 1992 pocit podprůměrného sociálního postavení tři pětiny lidí. Mezi postkomunistickými zeměmi v tomto ohledu existují významné rozdíly již „na startovní čáře“. V Bulharsku vnímaly své sociální postavení jako podprůměrné tři čtvrtiny lidí, v Maďarsku dokonce více než čtyři pětiny.

Graf 5:

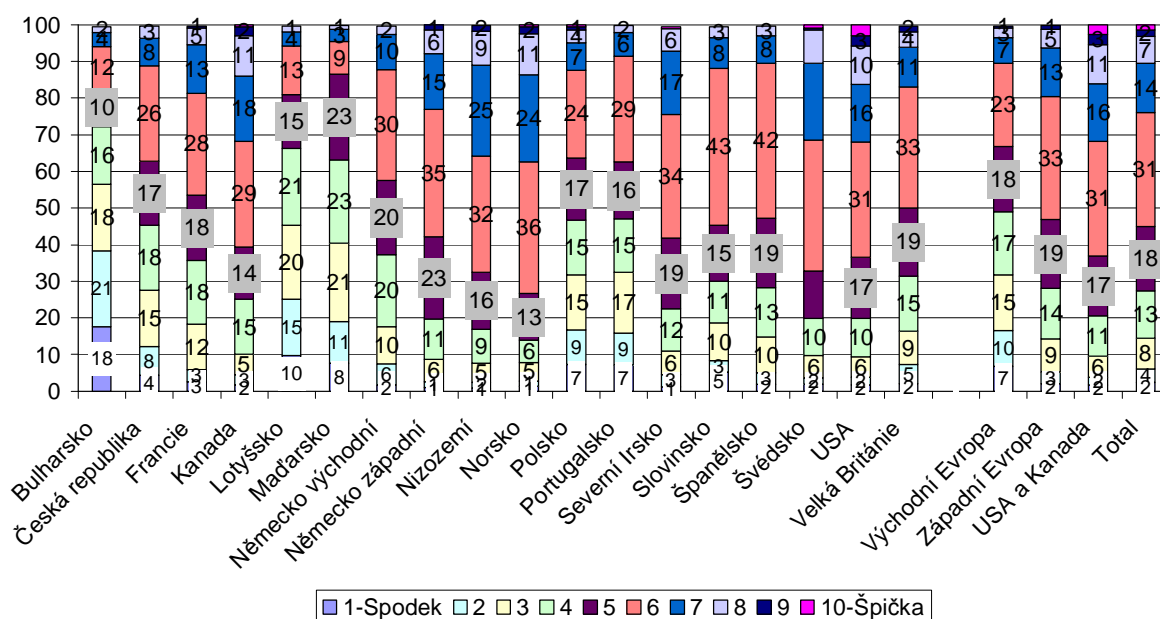
Škála sociálního postavení: nyní (1992)
(ISSP Sociální nerovnosti 1992; údaje v %)

V roce 1999 se však, na rozdíl od našeho očekávání, situace významně nemění (graf 6). V mezinárodním srovnání jsou opět velmi snadno identifikovatelné postkomunistické země – jejich průměr zůstává na úrovni dvou třetin lidí, kteří mají pocit, že jejich sociální postavení ve společnosti je podprůměrné. Ani v zemích západní Evropy nedošlo v tomto ohledu k žádné významnější změně, začal se však projevovat odstup tohoto regionu od USA a Kanady. Pozice České republiky zůstává v tomto ukazateli stabilní – tři pětiny občanů měly pocit, že jejich sociální pozice je podprůměrná. Z postkomunistických zemí došlo k nejvýraznějšímu posunu ve Slovinsku – to se jako jediné v tomto ukazateli přiblížilo průměru ekonomicky vyspělejších zemí Evropy. Naopak se potvrzuje, že statisticky chudší země západní Evropy jako např. Portugalsko patří co do tohoto ukazatele zatím mezi málo modernizačně úspěšné. Dlouhodobý vliv národní mentality na postoje lidí dokládá situace východního Německa, kde se i přes veškerou podporu plynoucí ze sjednocení cítí být tři pětiny lidí stabilně v podprůměrném postavení.

Graf 6:

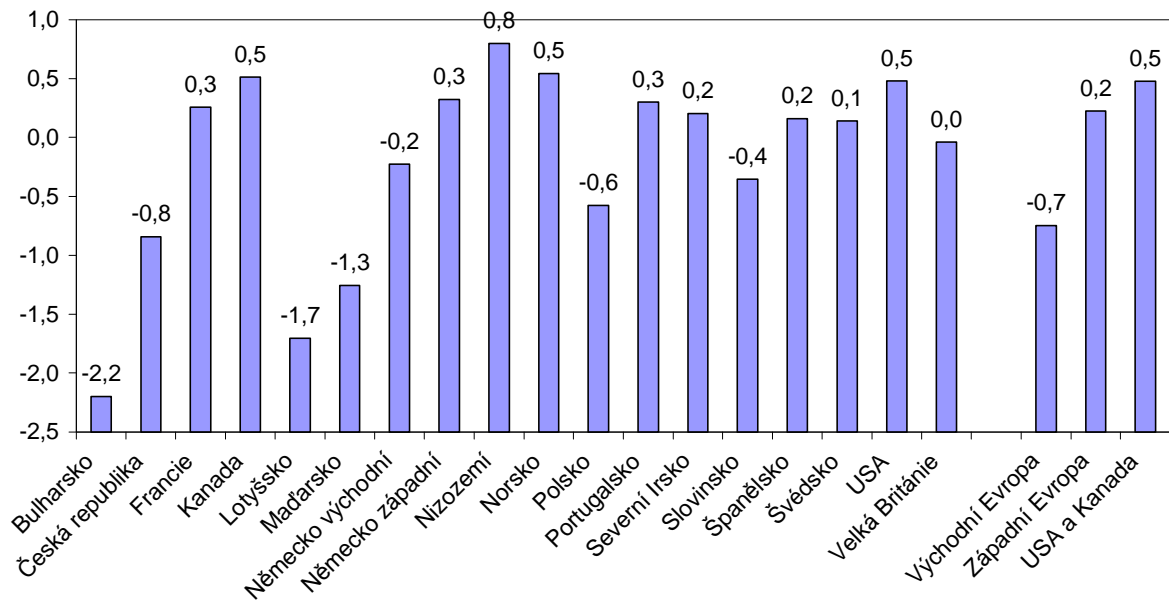
Škála sociálního postavení: nyní (1999)
(ISSP Sociální nerovnosti 1999; údaje v %)

Postkomunistická transformace nepřinesla ve své první dekádě významnou změnu ve vnímání subjektivní sociální pozice. To lze interpretovat tak, že většina lidí v postkomunistických zemích měla i nadále pocit, že je na tom hůř než menšina ostatních ve společnosti, což mohlo být dáno celkovou chudobou těchto zemí. Analýza subjektivní mobility však navíc ukazuje, že průměrný pocit změny sociálního postavení byl spíše klesající (graf 7). Tento ukazatel doplňuje předchozí analýzy, neboť zřetelně odlišuje postkomunistické země od ostatních „chudých“ zemí (Španělska, Portugalska). Ačkoli tento pokles může jít na vrub kolektivní mobilitě závislých či nejvíce ohrožených sociálních skupin (důchodců, dělníků), další analýzy prokáží, že tento pokles zasáhl většinu socioprofesionálních skupin i subjektivně definovaných tříd.

Graf 7:

Škála sociálního postavení: rozdíl nyní - před 10 lety
(ISSP Sociální nerovnosti 1999; průměr: -9=max. pokles, 9=max. růst)

Tato zjištění nesevřdí o dostatečném úspěchu modernizačních procesů postkomunistické transformace vzhledem k jejich legitimizaci v mentalitě společnosti do roku 1999. Daný stav mohl vyústit buď v rezignaci na stávající cíle nebo v odmítnutí dosavadních prostředků uplatňovaných k jejich dosahování. V České republice byl v roce 1998 dřívějšími mocenskými elitami kolem ODS interpretován jako pokus o změnu cílů, návrat před rok 1989, návrat komunistů k moci, proti čemuž vedla ODS i v následujících volbách mobilizační kampaně (1998 a 2002). Neúspěch těchto kampaní podtrhuje chybnost těchto interpretací z hlediska působení mentality společnosti, neboť ve skutečnosti nešlo o změnu očekávání od modernizačních tendencí postkomunistické transformace, která byla v mentalitě silně zakořeněna, nýbrž o požadavek na změnu prostředků, které podle názoru mnohých přinesly (často nezasloužený) úspěch jen vyvoleným, což muselo nutně vést v silně egalitářské mentalitě společnosti k delegitimizaci neoliberální koncepce.

Zároveň je nutné připustit, že za situace silných očekávání a obav z jejich nenaplnění mohly ve společnosti existovat i tendence k přijetí zkratkových řešení (připravenost k opětovnému přijetí totalitních ideologií). Chování lidí ve volbách v roce 1998 však tyto tendence nepotvrdilo, řada lidí spíše na volbu jakékoli nové modernizační ideologie rezignovala. Za to, že nakonec k zásadní změně cílů nedošlo, mohla sice v České republice také dohoda původní a nastupující mocenské elity, tzv. „opoziční smlouva“, avšak i z hlediska učiněné analýzy mentality společnosti tato změna svědčila spíše o neúspěšné legitimizaci nastavených modernizačních prostředků v mentalitě společnosti, nikoli o

delegitimizaci cílů postkomunistické transformace. Podobné interpretace lze učinit také pro ostatní postkomunistické země – nikde nedošlo k fatálnímu zpochybnění správnosti nastartovaného transformačního úsilí, ačkoli lidé hodnotili dopady transformačního procesu na své individuální postavení velmi negativně a modernizační prostředky tohoto směřování byly podrobeny ostrým debatám, jejichž konkrétní podoba závisela na individualizujících mentalitách těchto zemí.

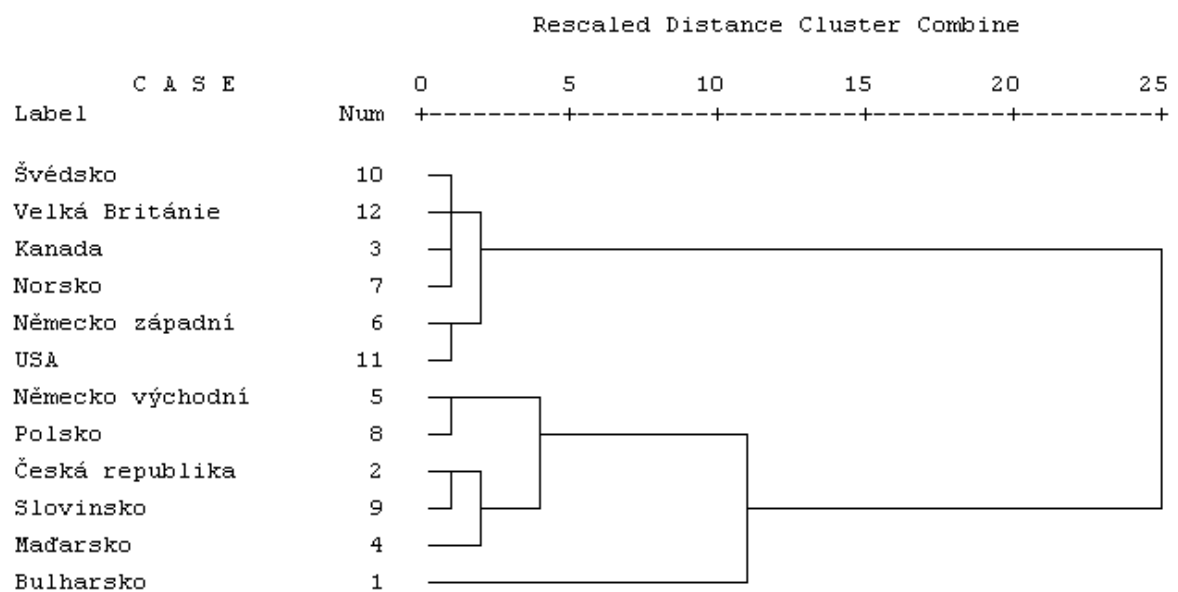
6.5. Odlišnosti národních mentalit

Svázanost národních mentalit s „životní zkušeností“ společnosti (minulá zkušenost jakoby přežívá v podobě konstanty působící v dlouhém čase), lze prokázat na agregovaných datech postojů k sociálním nerovnostem za jednotlivé zkoumané země (graf 8). Zde se ukazuje zřejmá odlišnost mentality postkomunistických zemí na konci 90. let na úrovni průměrných postojů k sociálním nerovnostem. Dále je z clusterové analýzy patrné, že rozdíly mezi postkomunistickými zeměmi jsou větší než mezi moderními demokraciemi (zahrnuty byly pouze ty země, kde byly položeny všechny výše zmíněné otázky, týkající se sociálních nerovností).

Graf 8: Clusterová analýza (data ISSP Sociální nerovnosti 1999)

* * * * * H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S * * * * *

Dendrogram using Ward Method

Členství v jednom ze dvou clusterů lze nejlépe predikovat z průměrného sebezařazení lidí vzhledem k celku společnosti, má tedy významný vztah k ekonomické vyspělosti země má tedy významný vztah k ekonomické vyspělosti země a patřičného ocenění vlastního postavení jejích obyvatel, plynoucího z rovnosti šancí a možnosti dosáhnout spravedlivé odměny za svou snahu. Mezi postkomunickými zeměmi zároveň existují větší rozdíly než mezi moderními demokratiemi – modernizační prostředky a podoba postkomunistické transformace podléhají v jednotlivých zemích nutně značným individualizujícím faktorům národních mentalit a v nich zděděných dávných odlišností, které se totalitní režim neúspěšně snažil zahladit. Postkomunistické mentality jsou sice jednoznačně odlišné od mentalit vyspělých zemí, avšak vzájemně nejsou většinou slučitelné ani do jedné formální ulity (jak ukázal rozpad bývalé Jugoslávie či Československa, ačkoli západní země se slučovaly v rámci EU).

Významné je dále i to, že všechna učiněná zjištění podporují laickou představu o mentalitě české společnosti, jak ji zprostředkoval díky rozhovorům se svými „informátory“ a následnou systematizací např. L. Holý [Holý 2001]. Jedná se zejména o silnou poptávku po svobodě ve smyslu rovnosti šancí, ale nízkou míru akceptace rozdílů z ní plynoucích (silný egalitarismus, který se v hloubkových rozhovorech často projevoval v apriorní nedůvěře k úspěšným podnikatelům). Z dat ISSP je průkazné, že česká společnost disponovala v 90. letech poměrně silnou mentalitou co do očekávaných cílů transformace (zásluhovost, rovnost šancí), které však byly konfrontovány s ekonomickou realitou země, zhoršující se situací na trhu práce a silným pocitem nespravedlnosti z nově vznikajících nerovností. Další analýzy se soustředí na pozici dílčích skupinových mentalit a z nich vycházejících postojů a chování v rámci transformačního procesu.

7. MENTALITY SOCIÁLNÍCH SKUPIN

Koncept skupinových mentalit přináší do psychologizujících přístupů k transformaci společnosti strukturální hledisko, které těmto přístupům obecně chybělo. Ačkoli národní mentality jsou společné a do určité míry i dominantní mentalitám dílčích sociálních skupin, přesto existuje v rámci celku společnosti prostor pro existenci specifických skupinových mentalit, které se významným způsobem podílejí na procesu utváření její identity, což následně umožňuje dlouhodobou proměnu národní mentality. V této kapitole se nejprve soustředíme na působení skupinových mentalit v procesu modernizace a postkomunistické transformace české společnosti.

Toto strukturální hledisko lze uchopit z různých úhlů, například z úhlu genderové problematiky. Vzhledem k nutnosti držet se ústředního tématu práce, kterým jsou skupinové mentality v procesu postkomunistické transformace, byly vybrány ty strukturalizující znaky, které se vztahují k proměně společnosti tak, že významnou měrou přispívají k legitimizaci či delegitimizaci transformačního procesu. Takovýto vztah jsme předpokládali zejména u socioprofesionálního statusu, dále u subjektivního sebezařazení do základních společenských tříd a také u věkových skupin.

Objektivní socioprofesionální klasifikace EGP je založena na vykonávané profesi a pracovní pozici respondenta. Z dat ISSP bylo vzhledem k velikosti vzorku za Českou republiku v roce 1992 ($N=678$ – soubor byl tehdy dotazován dohromady v České i Slovenské republice) nezbytné zvolit základní klasifikaci na 5 kategorií (nevyučení dělníci, vyučení dělníci, podnikatelé, rutinní nemanuální pracovníci a odborníci). Vedle objektivní třídní klasifikace EGP lze postavení člověka ve společnosti zjišťovat prostřednictvím sebezařazení do základních tříd. Zatímco klasifikace EGP je založena na objektivních charakteristikách vykonávané profese, v sebezařazení do tříd jsou akcentovány subjektivně definované rozdíly a hraje zde roli pocit sounáležitosti s třídou. Lze prokázat, že na úrovni české společnosti tyto dva typy identifikace v roce 1999 významně souvisely ($RC=-0,539$, $\alpha \leq 0,001$, tabulka 3).

Šance na sebezařazení se do vyšší třídy výrazně rostou u odborníků a podnikatelů. Ačkoli pro směřování modernizace země byla určující zejména mentalita nejvyšší třídy, jejíž moc působit na proměnu společnosti z pozice „elity“ byla největší, z hlediska legitimizace modernizačních prostředků postkomunistické transformace v demokratických volbách bylo naopak významné působení mentality početně silných tříd – dělnické, nižší a zejména střední třídy.

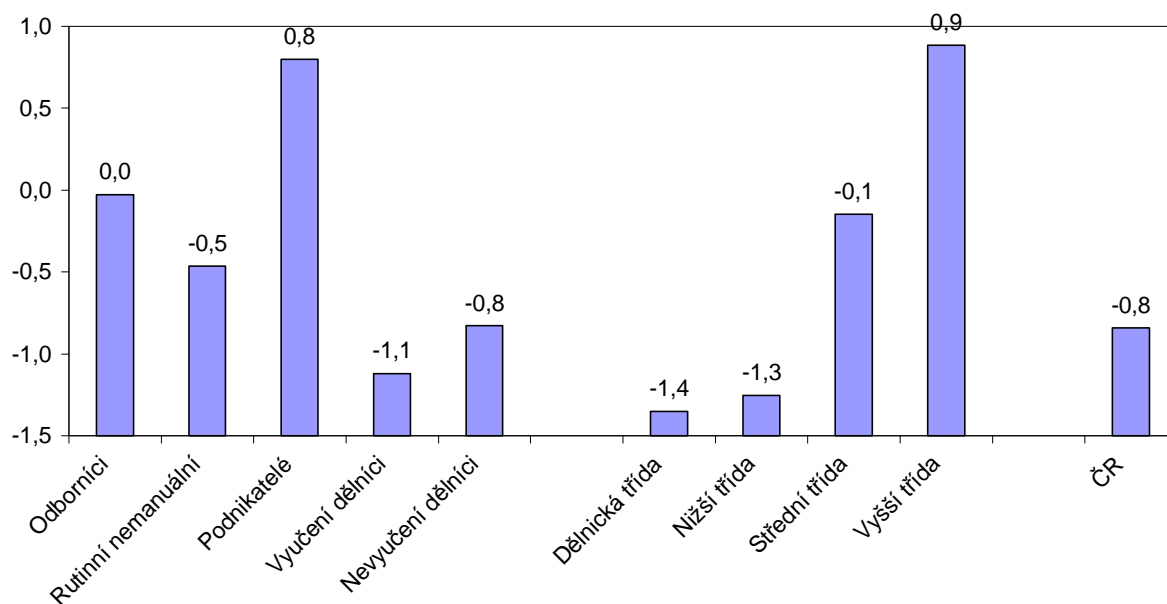
Tabulka 3: Vztah objektivní a subjektivní třídní klasifikace (ISSP 1999)

			Společenská třída				Total	
			Dělnická třída	Nižší třída	Střední třída	Vyšší třída		
EGP	Odborníci	Row %	6,1%	25,3%	55,1%	13,5%	32,9%	
		Col %	6,9%	29,3%	48,9%	78,4%		
	Rutinní nemanuální	Row %	9,4%	41,9%	45,6%	3,1%	17,8%	
		Col %	5,7%	26,2%	21,9%	9,8%		
	Podnikatelé	Row %	17,4%	29,0%	46,4%	7,2%	7,7%	
		Col %	4,6%	7,8%	9,6%	9,8%		
	Vyučení dělníci	Row %	57,0%	25,0%	18,0%		22,2%	
		Col %	43,7%	19,5%	10,8%			
	Nevyučení dělníci	Row %	58,0%	25,0%	16,5%	,6%	19,5%	
		Col %	39,1%	17,2%	8,7%	2,0%		
	Total			29,0%	28,4%	37,0%	5,7%	100 %

Kromě sebezařazení do jednotlivých tříd jsme ve vhodných případech v této kapitole využili ještě také analýzu podle subjektivně vnímané mobility člověka. Pohled na subjektivní srovnání vlastní pozice s dobou před deseti roky (tedy retrospektivní srovnání) ukazuje upřesnění toho, co jsme již naznačili v předcházející kapitole – subjektivně z transformačního procesu těží pouze vybrané sociální skupiny, konkrétně podnikatelé a nejvyšší třída (graf 9). Pro účely dalších analýz využili kategorizace subjektivní mobility na „vzestup“ (20 % obyvatel ČR v roce 1999), stabilitu (29 %) a pokles (51 %).

Graf 9:

Škála sociálního postavení: rozdíl nyní - před 10 lety
(ISSP Sociální nerovnosti 1999; data ČR; průměr: -9=max. pokles, 9=max. růst)

Věkové skupiny dokreslují generační obměnu mentality, která se odehrává relativně nezávisle na změnách strukturálních vazeb ve společnosti. Jak bylo prokázáno v kvalitativní sondě z let 2003/2004 [Černý 2004, str. 61], zatímco třídní mentality se ovlivňují navzájem tím, že interpretují své postoje a legitimizují své pozice ve společnosti jako celku, v případě generačních mentalit dochází k více jednostrannému působení celku národní mentality (i rodiče se často snaží zohledňovat ve svých doporučeních nikoli jen své minulé životní zkušenosti a postoje, ale také interpretovat zprostředkované zkušenosti ostatních skupin). Také sami mladí lidé hledají mnohem více vlastní pozitivní vzory chování, které se pak v procesu generační obměny mohou stát dominantními, pokud se osvědčí a budou legitimizovány napříč budoucími třídami.

7.1. Nerovné cesty k úspěch úspěchu a nízká legitimizace soukromého sektoru

Posuny v názorech na determinanty úspěchu, zjištěné na úrovni společenské mentality, jsou zřetelně identifikovatelné i na úrovni jednotlivých sociálních skupin. Jak již bylo ukázáno na úrovni celé společnosti, v případě hodnocení významu vzdělání je patrný mírný nárůst, statisticky prokazatelný je však pouze u skupiny rutinních nemanuálních pracovníků a ve třídě dělníků. V případě faktorů úspěchu „ctižádostivost“ a „usilovná práce“ naopak v souladu s předchozími zjištěními k žádným změnám nedošlo – v mentalitě všech zkoumaných sociálních skupin zůstávají mezi nejdůležitějšími. Důkazem toho, že zejména k finančnímu ocenění práce vedou kromě ambicí a usilovné práce stále častěji i jiné cesty, a jednou z nich je studium, je i nárůst souhlasu s tvrzením, že nikdo by nestudoval bez očekávaného navýšení příjmu. Tento nárůst je statisticky významný u všech socioprofesionálních skupin i subjektivně definovaných tříd. Je tedy patrné, že všechny socioprofesionální skupiny reflektují nárůst významu vzdělání pro příjem, nikoli však univerzálně pro vlastní úspěch (ne v každé profesi vede cesta k úspěchu přes vyšší vzdělání; díky vzdělání lze však dosáhnout na lukrativnější profese).

Mezi roky 1992 a 1999 se co do vnímání determinant úspěchu mění významně zejména postoje mladých lidí. Zatímco v roce 1992 byl význam vzdělání u lidí ve věku do 29 let značně podceňován, zejména oproti starším lidem, v roce 1999 se hodnocení významu vzdělání mezi jednotlivými věkovými skupinami vyrovnává. Zajímavý je u mladých lidí také nárůst významu ctižádostivosti ($\alpha=0,01$), což souvisí s rostoucí průbojností a sebevědomím mladých lidí. Mentalita „zlatých českých rukou“ se tak generačně začíná obměňovat na mentalitu „sebevědomé české hlavy“.

Porovnáním pracovních orientací jednotlivých sociálních skupin ukazuje, že důležitost práce ve svém životě vnímaly v roce 1997 všechny socioprofesionální

skupiny i subjektivně definované třídy podobně, neexistuje zde statisticky významný rozdíl. Práce je přirozeně důležitá jako zdroj obživy pro všechny, rozdíl je však v určité „postmaterialistické“ přidané hodnotě, která je práci prisuzována. Naopak hodnocení významu práce jako nejdůležitější činnosti pro člověka roste přímo úměrně s věkem – růst důležitosti práce v životě znamená také růst významu pracovních zkušeností pracujících lidí.

Práce je vnímána čistě jen jako zdroj obživy nejčastěji lidmi manuálně pracujícími – dělníky a zemědělci. Naopak rutinní nemanuální pracovníci a odborníci vnímají práci jako něco víc než jen pouhý zdroj obživy. Statisticky lze prokázat vzájemnou odlišnost těchto dvou pólů v přístupu k práci. Podnikatelé se umisťují mezi oběma póly, statisticky se neodlišují ani od jednoho z nich. Většina podnikatelů nebyla k podnikání nucena proto, že jejich povolání nešlo dělat jinak než jako svobodné, nýbrž důvodem bylo často lepší finanční ohodnocení než v zaměstnání, případně nebyla žádná šance adekvátní zaměstnání získat a podnikání tak bylo pro mnohé „východiskem z nouze“.

Také z hlediska subjektivního sebezařazení je zřejmé, že čím výš se na škále sociálního postavení jedinec umístí, tím méně je pro něj práce jen prostředkem k vydělávání peněz. Práci jen jako způsob, jak vydělat peníze, vnímají nejčastěji lidé, kteří sami sebe řadí do dělnické třídy. Hodnocení práce jen jako způsobu, jak vydělat peníze, se statisticky liší také v případě jednotlivých věkových skupin, nejde však o zásadní rozdíly ani o lineární vztah.

Jistota zaměstnání je pro všechny socioprofesionální skupiny velmi důležitá, i když pro vyučené dělníky je statisticky důležitější než pro podnikatele a odborníky (tento rozdíl je také potvrzen v otázce vnímání šancí nalézt na trhu práce adekvátní uplatnění). V hodnocení skutečné jistoty práce ovšem statisticky významné rozdíly neexistují. To je překvapivé zejména u podnikatelů, kteří nehodnotí vzhledem k ostatním svou práci jako rizikovější. Rizikové může být u některých z nich nedostatečné zajištění budoucnosti, zejména pokud si neplatí nemocenské pojištění a důchodové pojištění si platí pouze v minimální výši. Zatímco v hloubkových rozhovorech s podnikateli jsme zaznamenali výrazné „naštvaní“ na zneužívání sociálních dávek ze strany jiných socioprofesionálních skupin (a tuto motivaci uváděli jako významný moment své podpory pravice), objektivně je nutné připustit, že řada podnikatelů si svým nízkým zajištěním na důchod „předplatila“ obdobné pobírání sociálních dávek v budoucnosti (66,3 % podnikatelů spoléhalo na to, že budou pracovat co nejdéle, což právě bylo na jejich práci to nejisté [Černý 2006, str. 163]). Od roku 2003 však byli podnikatelé, zejména kvůli rostoucímu saldu penzijního systému, donuceni státem platit sociální pojištění minimálně z nominálního základu, případně ze základu ve výši poloviny rozdílu mezi příjmy a náklady (což jim však stát neuměl vysvětlit; v logice jejich mentality si ovšem podnikatelé tento krok vysvětlili tak, že stát si na nich „smlsne“ pokaždé, když bude mít problém pokrýt svými příjmy všechny ty štědré sociální dávky [Černý 2006, str. 180]).

Jediný nevýhody vidím od roku 1998, co nastoupila Zemanova skupina, vidím dost velký tlak ze státních orgánů, živnostenského úřadu ... Není tu žádná pomoc drobným podnikatelům, čím jste menší, tím to je horší... [Černý 2004, str. 55]

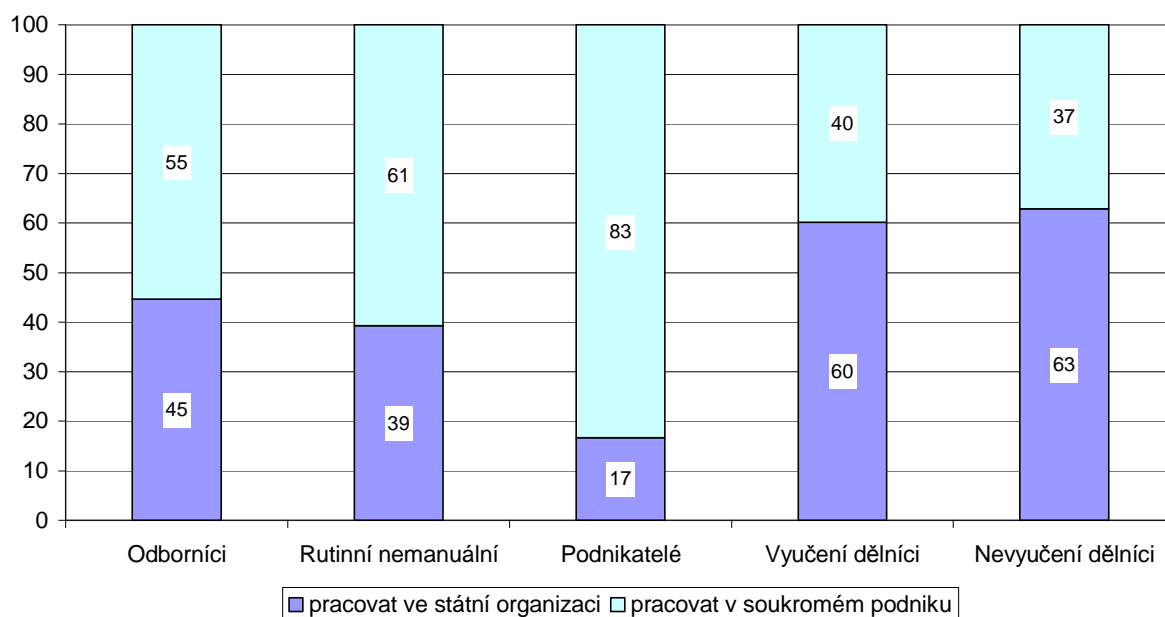
Také důležitost příjmu jako pracovního atributu je u všech socioprofesionálních skupin velmi vysoká (i když statisticky se odlišuje skupina vyučených dělníků), oproti jistotě zaměstnání ale existuje propast mezi vnímáním důležitosti výše příjmu a hodnocením výše skutečného příjmu. Zde se poprvé výrazněji profiluje skupina podnikatelů, u kterých je tato relativní deprivace nejnižší. Tímto zjištěním se potvrzuje finanční motivace k podnikání, která byla v 90. letech navíc umocněna značnou daňovou vstřícností, jež byla omezena až v souvislosti se změnami důchodového systému platnými od roku 2003.

V hodnocení výše svého příjmu se statisticky významně odlišuje socioprofesionální skupina dělníků (nevyučených i vyučených) na jedné straně a odborníků a podnikatelů na straně druhé. Skupina rutinních nemanuálních se blíží odborníkům, i když odlišnost od dělníků není statisticky dostatečně průkazná. Dělítkem hodnocení výše příjmu (a tedy do určité míry i sebepercepce – v relativním měřítku vůči ostatním socioprofesionálním skupinám – jako vítěze či poraženého v první dekádě transformace, jak se tato vazba výdělků a sebepojetí vícenásobně potvrdila v hloubkových rozhovorech v deklarovaném „studiu z vykonávané profese“, který byl zaznamenán v různých kategoriích věku a pohlaví, vždy ale ve vztahu k manuální profesi) je tedy zejména charakter práce ve smyslu manuální / nemanuální (plus podnikání).

Hodnocení vlastního platu jako vysokého je také zcela odlišné mezi dělnickou a nižší třídou na jedné straně a střední a vyšší třídou na druhé. V materiálních attributech práce proto nacházíme s klesající subjektivně definovanou pozicí rostoucí míru relativní deprivace, která svědčí o nespokojenosti se stavem na pracovním trhu a může se stát překážkou legitimizace probíhajících modernizačních procesů. Dělnická mentalita se dále odlišuje nedůvěrou v soukromý sektor, což se projevuje v upřednostňování práce ve státním než v soukromém sektoru (graf 10). Toto zjištění podporuje dřívější úvahu o tom, že vývoj v soukromém sektoru nedokázal dlouho zprostředkovat své výhody všem skupinám, což nutně muselo mít vliv i na legitimitu transformačního procesu jako celku, neboť jeho základním prostředkem měla být právě rehabilitace soukromého sektoru výroby a služeb.

Graf 10:

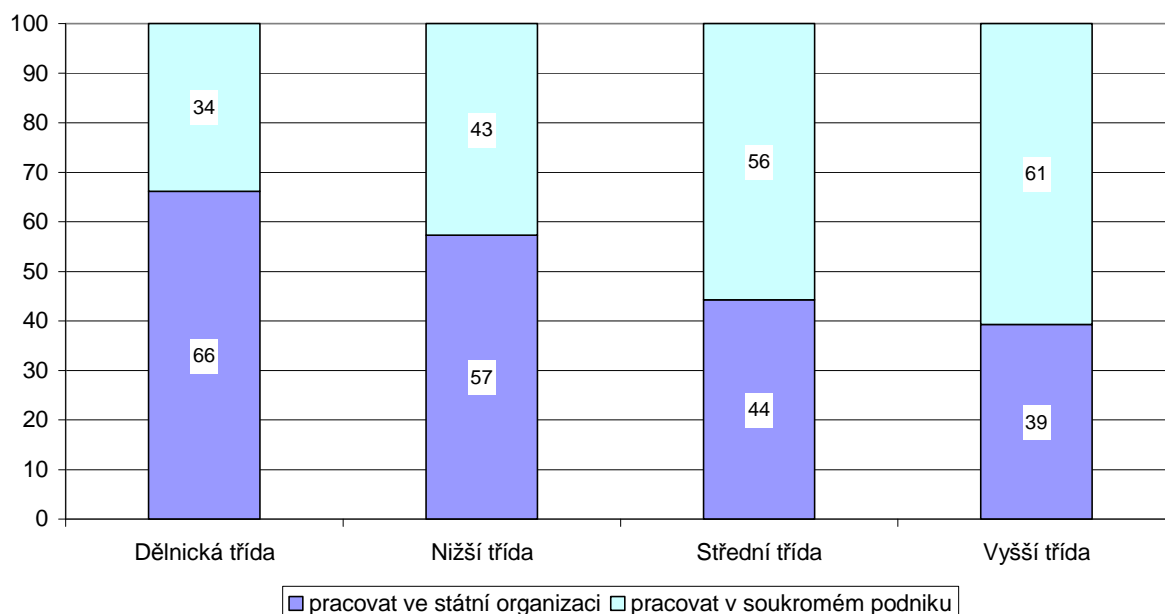
Vybral by si: soukromý x státní sektor
(ISSP Pracovní orientace 1997; data ČR; údaje v %)

Z hlediska subjektivního sebezařazení je zlom mezi preferencí státního a soukromého sektoru zřetelný mezi nižší třídou a střední třídou, kde již těsně převažuje preference soukromého sektoru nad státním (graf 11). Střední třída již významně legitimizuje modernizační proces rehabilitace soukromého sektoru.

Graf 11:

Vybral by si: soukromý x státní sektor
(ISSP Pracovní orientace 1997; data ČR; údaje v %)

V rozhodování mezi zaměstnáním a podnikáním se však takto zjištěné rozdíly neopakují, být zaměstnancem preferuje 57-63 % zaměstnanců z jednotlivých socioprofesionálních skupin kromě podnikatelů (u těch je to 15 %). Podnikání nemusí být pro každého, pokud však má být systém založený na soukromém kapitálu a podnikání úspěšný, musí nutně zprostředkovat své výhody i ostatním sociálním skupinám, což se do roku 1997 v České republice dostatečně nepodařilo. Preference zaměstnaneckého statusu a podnikání zůstávají ve všech subjektivně definovaných třídách nakloněny zaměstnaneckému statusu, od střední třídy však podpory podnikání významně přibývá, což je i důsledkem vyšší podílu podnikatelů v těchto třídách.

Problém je, že naši podnikatelé se chovají u nás jako naši podnikatelé – drží platy dole proti platům ve státní správě. Tržní prostředí tady podle mě moc nefunguje, jsou tu i cizí firmy, tam jsou slušné peníze, zase mohou ty zaměstnance víc odírat. Já bych to ale akceptoval, v našich firmách to moc nefunguje, že by někdo za lepší práci měl lepší peníze. [Černý 2004, str. 20]

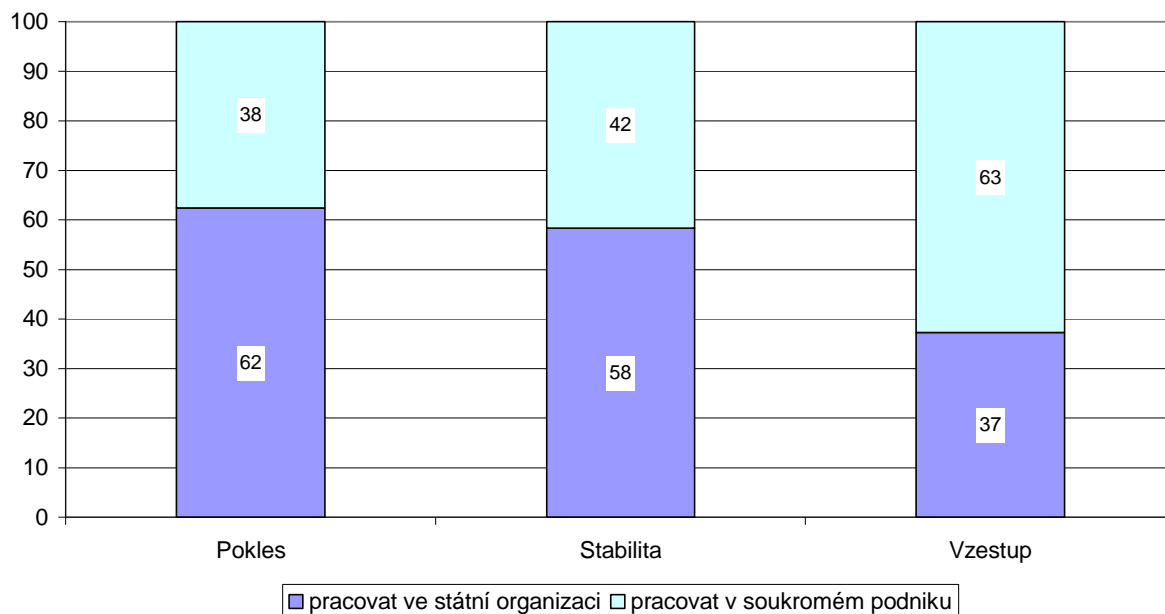
Podnikatelé si dovolují víc než politický pohlaváři. Mojí manželce podnikatelka neplatila pojištění a vyhrožovali jí. Dřív byly cechy, aby se neděly nějaký podvody, dneska nejsou žádná pravidla. [Černý 2004, str. 26]

Přednost soukromému sektoru před státním dává také většina těch, kteří v roce 1997 deklarovali vyšší postavení na sociálním žebříčku než v roce 1989 (graf 12). V tom se významně liší jak od lidí se stabilním, tak klesajícím postavením, jejichž preference převažují téměř shodně ve prospěch práce ve státních organizacích. Z toho je zřejmé, že naplnění očekávání od modernizace společnosti se dočkali nejlépe ti, kteří vzali svůj osud do svých rukou, opustili státní organizace a vrhli se do „businessu“. Ačkoli např. podnikání nutně bylo pro řadu lidí pouze východiskem z nouze, když nebylo možné získat práci jinak, pro některé lidi to byl způsob realizace svých očekávání od postkomunistické transformace, tedy kromě rovnosti šancí zejména potřeba dosáhnout pružnějšího vztahu práce – odměna (naplnit si nezávisle na pomalé modernizaci svá očekávání ohledně meritokratického odměňování).

Problém českého zdravotnictví je ten, že všichni, kdo mohli být schopní manažeři, opustili zdravotnictví, protože v roce 90 se jim otevřely možnosti, tak si buď založili firmy nebo šli někam, kde je dobře platili. Takže si myslím, že v české medicíně vypadla generace čtyřicátníků až padesátníků, lidí, kteří už měli zkušenosti, měli už rodiny a potřebovali peníze, a zdravotnictví jim to nenabídlo. Ty, co tam zbyli, to dělají buď z lásky, nebo proto, že nejsou dost schopný jít jinam. [Černý 2004, str. 40]

Graf 12:

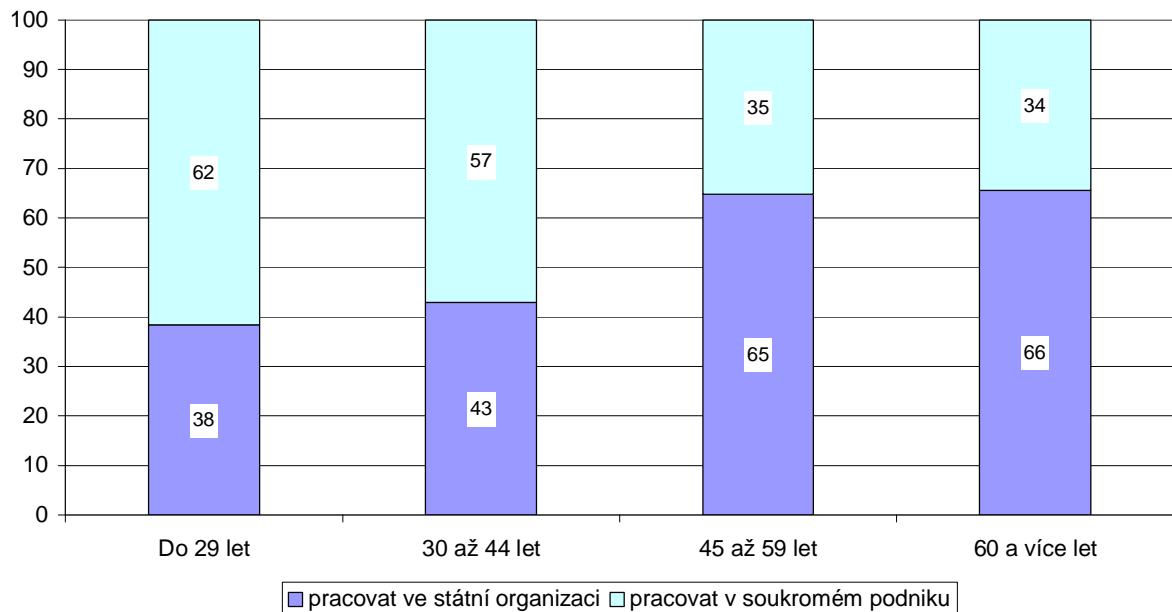
Vybral by si: soukromý x státní sektor
(ISSP Pracovní orientace 1997; data ČR; údaje v %)

Významný rozdíl existuje v preferencích práce ve státním nebo soukromém sektoru podle věku (graf 13). Ve věkové skupině do 45 let preferují lidé soukromý sektor, nad 45 let sektor státní. Tento rozdíl je velmi významný a je potřeba jej vysvětlit. Lidé nad 45 let hodnotí mírně hůře své šance na kariérní růst a také vědí, že by si v tomto věku již hůř sháněli práci – zejména soukromý sektor vyžaduje pouze mladé a flexibilní lidi. Pokud však vezmeme v úvahu, že tato proměnná je pro postkomunistické země velmi důležitá z hlediska postupu legitimizace obnoveného soukromého sektoru, potom je velmi pravděpodobné, že odlišnosti preferencí různých sociálních skupin v této otázce poukazují právě na úspěšnou míru legitimizace soukromého sektoru u mladších lidí. Jinými slovy, dochází ke generační obměně životních zkušeností, která v budoucnu také významným způsobem ovlivní i dominantní typ mentality v České republice.

Graf 13:

Vybral by si: soukromý x státní sektor
(ISSP Pracovní orientace 1997; data ČR; údaje v %)

Stejně rozdíly, i když více postupné, lze najít také v preferencích zaměstnanecké pozice a podnikání. Přestože míru popularity podnikání nelze tak jednoduše využít k predikci členství v clusterech vyspělé země versus postkomunistické země, v situaci postkomunistické transformace musí být preference podnikání automaticky spojena s legitimizací soukromého sektoru. Absence zkušeností s nerovnoměrnými šancemi na startovní čáře po roce 1990 a s ponížením řady zaměstnanců soukromých podniků z éry divokého kapitalismu dělá z podnikání pro mladé lidi jednu ze šancí na naplnění zásluhového principu, který jsme ve společnosti identifikovali jako neměnný hodnotový cíl první dekády transformace.

Nelze tedy říct, že by snad v pracovní oblasti došlo v 90. letech k nějaké krizi, která by znamenala strádání většiny členů společnosti a zhoršení nenaplnění jejich základních životních potřeb oproti situaci před rokem 1989 (která však také stále ještě nebyla kritická). Více než vlastní pracovní orientace se do požadavků na revizi transformačních prostředků promítala možná až přehnaná očekávání lidí z otevření životních šancí po roce 1989 a také to, komu přinesly nastavené prostředky prospěch – že to bylo jen malé části lidí na úkor většiny členů společnosti a že se tyto prostředky velmi často neshodovaly s „lidovými“ představami o spravedlnosti [Arendtová 1995] a požadavky na dosažení meritokratických principů v pracovní oblasti, natož aby vyhovovaly egalitarismu zakořeněnému v mentalitě české společnosti.

7.2. Národní egalitarismus a „obrat doleva“

Významný pokles zaznamenalo hodnocení důležitosti příjmových nerovností pro prosperitu země. Ke statisticky významnému posunu došlo u všech socioprofesionálních skupin. Všechny skupiny se zároveň častěji přiklonily k názoru, že příjmové rozdíly jsou u nás příliš velké, a u všech také narostl pocit, že vláda by měla snížit velké rozdíly v příjmech. Zde je patrné, že skupina odborníků a podnikatelů schvaluje toto řešení prokazatelně méně často, což ovšem pouze kopíruje postoje z roku 1992. Souhlas s korekcí příjmů ze strany vlády vzrostl u všech skupin přibližně stejně.

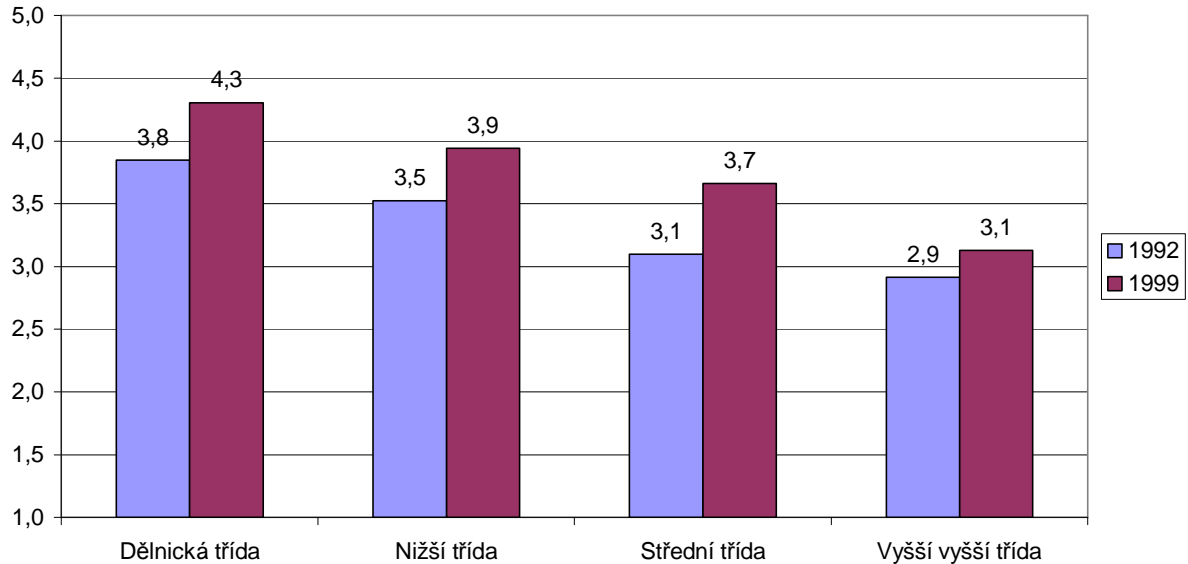
Vnímání významu platových rozdílů pro prosperitu země se významně změnilo také u všech subjektivně definovaných tříd. Ukazuje se, že příslušníci střední třídy byli v roce 1992 přístupnější pravicové ideologii, souhlasili častěji s funkčností příjmových rozdílů než dělnická třída (rozdíl je jako jediný mezi všemi kombinacemi průkazný na hladině významnosti $\alpha=0,01$). V roce 1999 se tyto rozdíly již stírají, jsou statisticky neprůkazné.

To samé, co bylo zjištěno v případě hodnocení funkčnosti příjmových rozdílů, platí i pro souhlas s tvrzením, že příjmové rozdíly jsou příliš velké. Opět lze na hladině významnosti $\alpha=0,01$ prokázat, že v roce 1992 se dělnická a střední i vyšší třída lišily v hodnocení přijatelnosti příjmových rozdílů. U všech skupin došlo mezi roky 1992 a 1999 ke snížení přijatelnosti velikosti příjmových rozdílů, zůstává však zachován významný rozdíl mezi dělnickou a vyšší třídou. Příslušníci vyšší třídy akceptují v roce 1999 velikost příjmových rozdílů častěji než příslušníci dělnické třídy (rozdíl se ovšem pohybuje mezi hodnocením „spíše souhlasím“ a „zcela souhlasím“).

Zjištěné rozdíly mezi subjektivně definovanými třídami se promítají nejvíce do souhlasu s tvrzením, že vláda by měla snížit rozdíly v příjmech (graf 14). V roce 1992 vykazoval tento souhlas téměř lineární závislost na subjektivně definované příslušnosti k vyšší či nižší třídě. Mezi roky 1992 a 1999 došlo k nárůstu souhlasu s takovýmto zásahem vlády jak u dělnické, tak u střední třídy, a rozdíl mezi dělnickou a vyšší třídou se pak ještě více polarizoval. Zejména posun střední třídy k levicovému řešení (z pásma neutrality do pásma souhlasu – souhlas vyjádřilo v roce 1999 63 % příslušníků střední třídy, zatímco v roce 1992 to bylo 47 %) znamenal požadavek na změnu modernizačních prostředků od neoliberalní transformační koncepce k nějakému jinému řešení.

Graf 14:

Je na vládě, aby snížila rozdíly v příjmech
 (ISSP Sociální nerovnosti 1992, 1999; data ČR; průměr: 1=zcela nesouhlasí, 5=zcela souhlasí)

Stejně závěry také platí o souhlasu se zásahem vlády podle změny subjektivní sociálního postavení vzhledem k roku 1989. Opět se jedná o téměř lineární vztah, kdy k levicovému řešení se nejvíce kloní ti, jejichž status se od roku 1989 subjektivně snížil. Pouze hraniční souhlas s takovýmto zásahem vlády vyjadřují ti, jejichž status se oproti roku 1989 zvýšil.

Mezi roky 1992 a 1999 lze zaznamenat posun v názorech na funkčnost a přijatelnost sociálních nerovností směrem k levicovějším postojům také u všech věkových kategorií. Všechny tyto posuny jsou statisticky významné na hladině $\alpha=0,01$. Přesto je zřejmé, že míra souhlasu se zásahem vlády do příjmových nerovností se ve společnosti po celé období 90. let lišila právě podle věku. Zatímco lidé ve věku přibližně do 45 let souhlasí se snižováním nerovností vládou pouze do určité míry, lidé ve věku nad 45 jsou v tomto ohledu radikálnější. V roce 1992 je u všech skupin modus roven hodnotě „spíše souhlasí“, v roce 1999 se ovšem právě u skupin nad 45 let přesouvá nejčastější odpověď směrem do krajní kategorie „zcela souhlasí“. Egalitarismus má zřejmě v české společnosti silné historické kořeny („Český národ přežil tři staletí útlaku nikoli díky svým hrdinům, ale díky malým českým lidem, kteří národ tvořili. Druhou stranou konceptualizace typického příslušníka českého národa jako malého českého člověka je konstrukce českého národa jako národa prostých, obyčejných a ničím výjimečných lidí, která budí silný pocit egalitarismu.“ [Holý 2001, str. 61]) a neoliberální pokus o nový vzorec chování mohl tudíž uspět jen v omezené míře. Přesto z hlediska mentality začalo v devadesátých letech

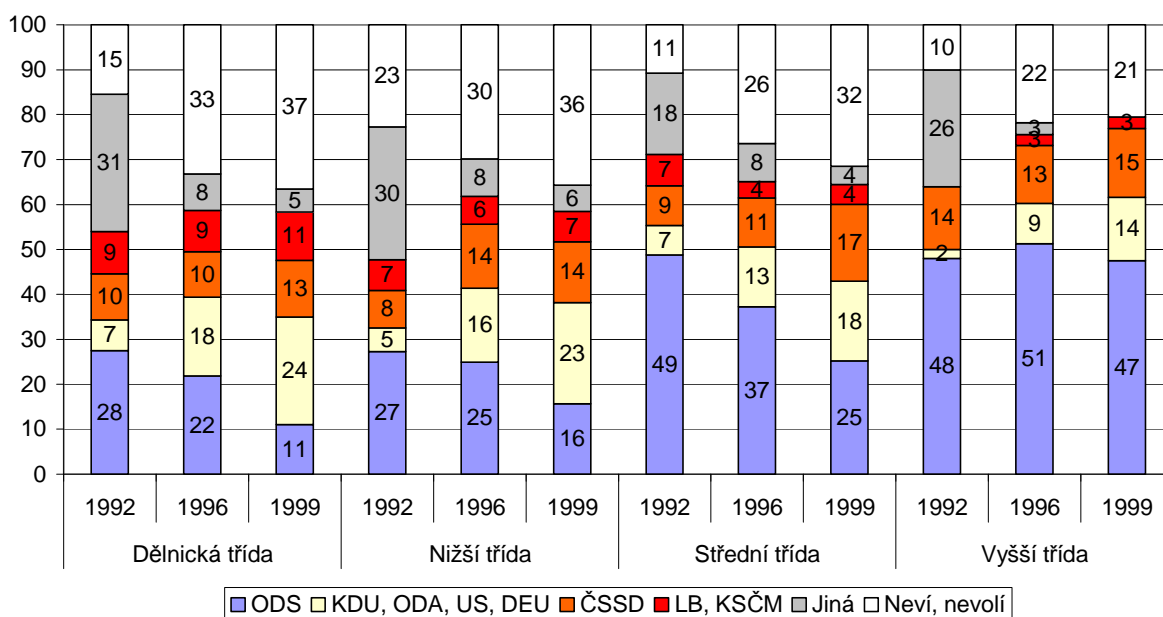
docházet ke generační obměně směrem k mírně vyšší akceptaci sociálních nerovností v české společnosti.

Tyto analýzy lze dokreslit pohledem na volené nebo preferované politické strany. V případě všech socioprofesionálních i věkových skupin došlo k odklonu od zprvu jednoznačně dominující ODS, což však bylo do určité míry kompenzováno růstem preferencí středopravých stran (KDU-ČSL, ODA, US, DEU). Ve všech socioprofesionálních i věkových skupinách však došlo také s různou intenzitou k nárůstu preferencí levice, zejména ČSSD. Postupně byly na okraj zájmu vytlačeny menší politické strany a snížil se zájem o účast ve volbách. Tento vývoj dokládá dříve zjištěné důsledky selhání procesu legitimizace moci ve společnosti v 90. letech a v důsledku toho zvýšenou nedůvěru lidí k jakýmkoli novým či starým modernizačním ideologiím (typickým důvodem pro neúčast ve volbách se stal pocit, že svým hlasem člověk stejně nemůže nic změnit).

V případě subjektivně definované sociální pozice však existuje odlišný vztah k volebnímu chování (graf 15) – u vyšší třídy došlo k potvrzení jejich středopravých preferencí, zejména nedošlo k významnému poklesu ODS a naopak narostly preference dalších středopravých stran. Tato analýza prokazuje, že listopadové elity se snažily zabránit obratu směrem k levici, z důvodu celkem pochopitelných obav ze změny výhodně nastavených pravidel a možná i obav z „ukradení transformačních cílů“. Šlo ovšem o nedostatečnou podporu k tomu, aby významná část voličů (rozhodující část pocházela z nejpočetnější střední třídy) dosavadní prostředky nevyměnila za nabídku na jejich revizi. Podpora ODS klesla zejména v případě střední třídy, která tak zejména požadovala revizi modernizačních prostředků pro naplnění svých očekávání od postkomunistické transformace, což jí neoliberální modernizační ideologie nezajistila.

Graf 15:

Volená strana (1992, 1996) a preferovaná strana (1999)
(ISSP Sociální nerovnosti 1992, 1999; data ČR; údaje v %)

Pokud má vedení skupiny zajistit rovnováhu mezi nerovnostmi ve skupině (Dahrendorfovo „oprávnění“) a redistribucí úspěchu všem jejím členům („zaopatření“ – tato terminologie viz [Dahrendorf 1990, s. 24]), musí jednat s ohledem na mantinely skupinové mentality (na to, jaké odlišnosti může skupina akceptovat, co lze ještě legitimizovat vzhledem k očekávání lidí od skupiny, zakotveným v její mentalitě). ODS se svou neoliberální koncepcí transformace a modernizace společnosti nedokázala v těchto mantinelech udržet, nedokázala legitimizovat svou transformační ideologii v mentalitě společnosti, i když je zřejmé, že tuto mentalitu nejprve oslovila a do značné míry také historicky obohatila o pozitivní model chování, založený na soběstačnosti a podnikavé individualitě (o modernizačně nezbytný prvek jinak chybějící „protestantské etiky“).

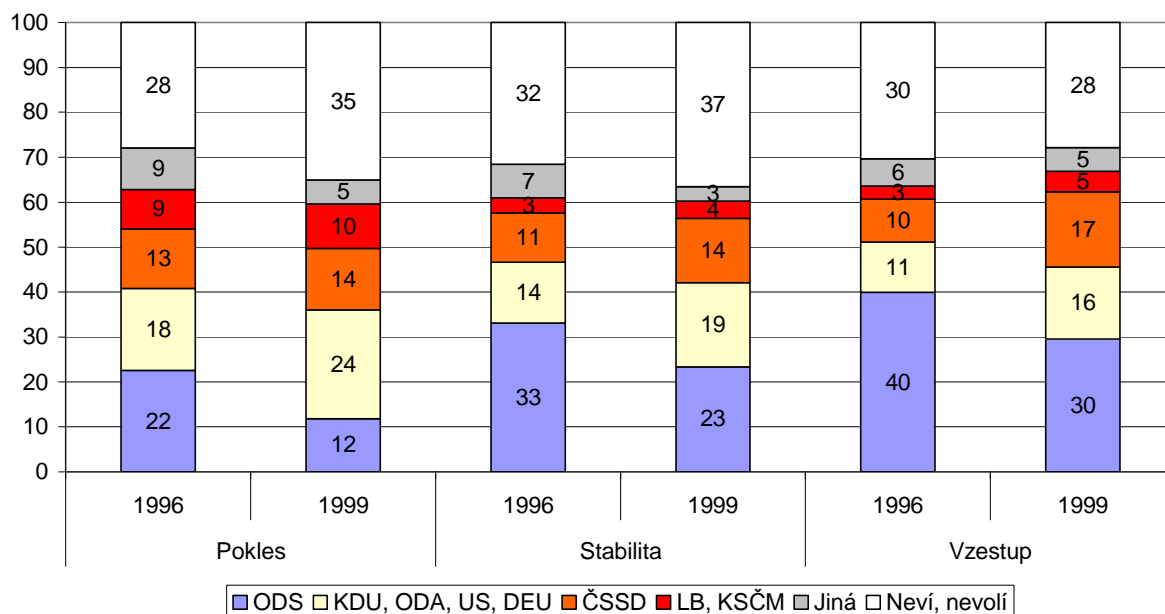
To, že mentalita celku společnosti působí i v případě „subjektivních vítězů“ transformace, kteří deklarují své sociální postavení vůči společnosti jako rostoucí, ukazuje porovnání politických preferencí podle subjektivní mobility (graf 16). Ani u lidí s rostoucím postavením nedošlo k takové legitimizaci neoliberální modernizační koncepce, aby se významný podíl z nich nepřiklonil k odlišné modernizační ideologii (i když značná část zůstala věrná ODS). Na rozdíl od ostatních se však nenechávají tolik odradit od politiky, snaží se častěji ovlivnit směřování modernizace země preferencí některé z politických stran. Pohled na všechny skupiny pak svědčí o převážně pozitivních motivacích změny modernizačních prostředků, nikoli o snaze o revizi cílů postkomunistické

transformace (preference stran s extremistickým programem byla vždy ve výrazné menšině).

Graf 16:

Volená strana (1996) a preferovaná strana (1999)

(ISSP Sociální nerovnosti 1999; data ČR; údaje v %)

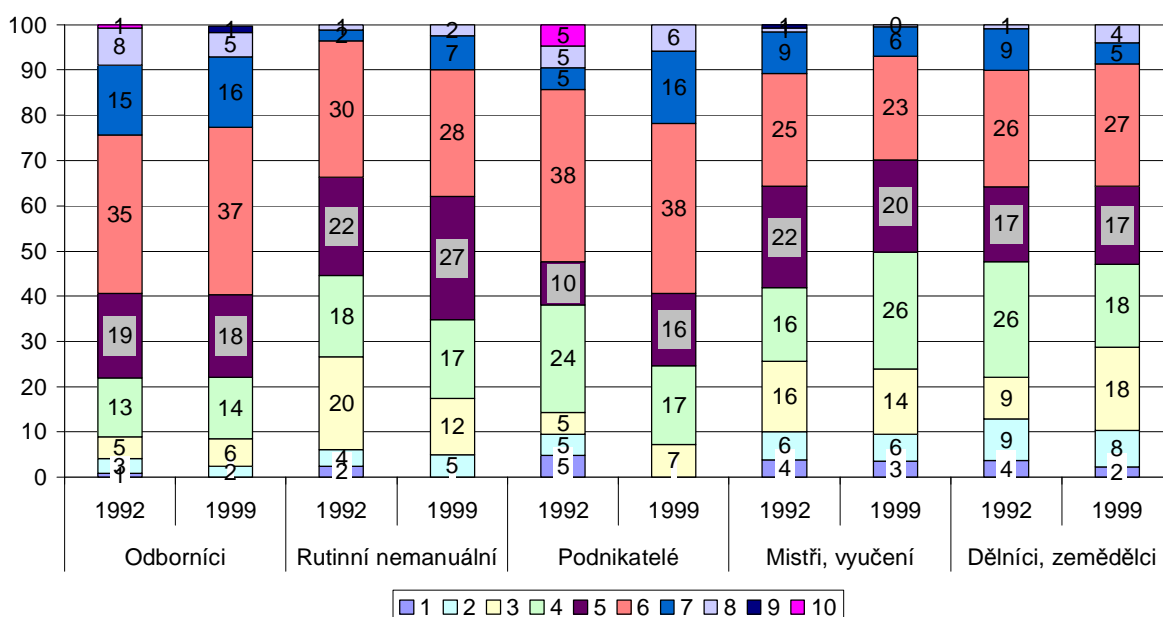

7.3. Vítězové transformace

Hodnocení změn v postojích jednotlivých sociálních skupin ukazuje, že přes rozdílné postavení v sociální struktuře dochází k velmi podobné změně postojů, která se stejnou měrou přičítá k již existujícím rozdílům „na startovní čáře“. Žádná ze socioprofesionálních skupin také nedeklaruje v roce 1999 své postavení statisticky významně jinak než v roce 1992 (graf 17). Přesto lze vidět dvě skupiny, jejichž většina členů hodnotí své postavení jako nadprůměrné – jedná se o odborníky a podnikatele. Tyto skupiny však byly z tohoto úhlu pohledu „vítězi transformace“ již od počátku, zatímco ostatním skupinám transformace subjektivní vylepšení jejich postavení nepřinesla. Zajímavé je také srovnání vývoje subjektivního sebezařazení na společenském žebříčku mezi jednotlivými subjektivně definovanými třídami. Ačkoli na první pohled rozdíly ukazují, že v průběhu prvních deseti let postkomunistické transformace se spodní vrstvy ocitly na společenském žebříčku ještě níž a horní vrstvy ještě výš, ve skutečnosti nejsou naznačené rozdíly statisticky průkazné. Toto období nepřineslo dostatečně výrazný posun vzhůru (ale na druhou stranu ani pokles) pro žádnou z takto subjektivně definovaných tříd.

Graf 17:

Škála sociálního postavení: nyní
(ISSP Sociální nerovnosti 1992, 1999; data ČR; údaje v %)

K významnému posunu mezi roky 1992 a 1999 došlo tak pouze ve věkové kategorii lidí do 29 let. V roce 1999 se méně než polovina mladých lidí zařadila do podprůměrného postavení, zatímco v roce 1992 to byly společensky průměrné tři pětiny z nich. To významným způsobem svědčí o legitimizaci transformačního procesu v očích mladých lidí, neboť oni sami z tohoto procesu subjektivně těží – vnímají své postavení sebevědoměji a jsou tak mnohem blíže postojům lidí ve vyspělých zemích, které nabízejí svým členům rovnost životních šancí a kde ocenění výkonů je vnímáno jako spravedlivé (úspěch či neúspěch je vnímán jako zasloužený). Část mladých lidí lze oprávněně označit za skutečné „vítěze“ postkomunistické transformace, jejich postoje opět svědčí o začínající generační obměně mentality společnosti. Hlubkové rozhovory se zástupci této věkové skupiny ovšem ukázaly, že o to bolestněji pociťují svou pozici ti, kteří se zařazují do spodní poloviny škály sociálního postavení. Přitom bylo zřejmé, že zde existuje kombinace vlivu dalších faktorů – zejména absence vzdělání či velikost obce (a od ní se odvíjející příležitosti). Životní šance mladší generace se z tohoto pohledu, vlivem nerovných příležitostí na dosažení vzdělání i geograficky nerovnoměrného rozvoje země, již od počátku kariéry výrazně polarizovaly.

Dělá tam spousta mých kamarádů. ... Zkoušel jsem i studovat, ale potřeboval jsem peníze, proto jsem šel pracovat. ... Kdybych se vyučil, tak mám pocit, že bych si dokázal najít lepší místo, než mám teď. [Černý 2004, str. 16]

Dělala jsem tam na brigádě, pak jedna paní odešla na mateřskou, já jsem odmaturovala a od srpna jsem hned nastoupila. ... Jiné příležitosti na malém městě moc nejsou. [Černý 2004, str. 16]

7.4. Porovnání skupin v mezinárodním kontextu

Jak bylo ukázáno v porovnání mentalit na národní úrovni, jsou si postoje lidí v moderních demokraciích vzájemně mnohem podobnější, než postoje lidí z jednotlivých postkomunistických zemí. Přesto existovalo jasné dělítko v podobě dvou odlišných clusterů, z nichž jeden zahrnoval vyspělé moderní demokratické země a druhý všechny zkoumané postkomunistické státy. Ačkoli tedy mentalita odráží specifickou národní zkušenost, takže působení mentalit v procesech postkomunistické transformace jednotlivých zemí byly nutně individualizující (jako v případě České republiky a Slovenska), přesto na úrovni mezinárodní srovnání jsou všechny tyto země jakoby „stejně“, takže i základní procesy proměny jejich mentality směrem ke značně homogenní mentalitě vyspělých zemí (relativně vzhledem k různým postkomunistickým mentalitám) musí být v zásadě podobné. Pokud tedy provedeme mezinárodní srovnání za mentality jednotlivých zkoumaných sociálních skupin zvlášť, získáme tím možnost zjistit, zda mentalita některých skupin v postkomunistických zemích není přeci jen blíže mentalitě stejných skupin (nebo clusteru těchto skupin) z vyspělých zemí, což by svědčilo o strukturální (v případě tříd) či generační (v případě věkových skupin) proměně mentality společnosti.

Na úrovni mezinárodních dat ISSP lze prokázat, že odlišnost národních mentalit postkomunistických zemí byla na konci 90. let relativizována zejména socioprofesionálním statusem (graf 18). Na to lze usuzovat z podoby dvou odlišných clusterů v analyzovaných postojích k sociálním nerovnostem, pokud provedeme clusterovou analýzu za jednotlivé socioprofesionální skupiny v jednotlivých zemích zvlášť. Toto tvrzení neplatí o Bulharsku a Maďarsku, kde všechny skupiny spadají do jednoho clusteru. V České republice, Polsku a východním Německu dochází alespoň u některých (v Německu vlivem sloučení se SRN dokonce u všech) socioprofesionálních skupin k posunu směrem do clusteru tvořeného všemi socioprofesionálními skupinami ze západoevropských zemí, USA a Kanady.

Pokud jde o Českou republiku, týkají se odlišnosti v postojích zejména skupiny odborníků a podnikatelů. Mentalita těchto skupin byla tedy pro strukturální obměnu mentality společnosti prvních deseti let postkomunistické transformace nejvýznamnější. Naznačený rozdíl se až propastně ukázal v kvalitativním šetření socioprofesionálních skupin v letech 2003/2004; zatímco podnikatelé a odborníci si jakoby „přivlastnili“ transformaci a její cíle i nastavené prostředky (u odborníků to bylo díky vzdělání, u podnikatelů obecně díky schopnosti využít dané situace), nějaké ambice či usilovná práce samy o

sobě nevedly k pocitu vítězství v transformačním procesu, spíše ke vzteku, nostalgii po starých časech nebo u mladých lidí dokonce ke studu za svou práci.

Myslím, že prestiž klesla, dřív měly prodavačky vyšší úctu. Mě když se někdo zeptá, co dělám, tak je mi to i trapný, když musím říct, že prodávám v cukrárně. [Černý 2004, str. 17].

V hloubkových rozhovorech se dále ukazovalo, že i v případě těchto skupin docházelo na konci 90. let ke změnám ve smýšlení a náhledu na transformační proces. Zejména mezi odborníky-manažery se značně prosazovalo sociální cítění, tedy pocit, že skupiny ohrožené transformací mají právo na ochranu a že poctivá každodenní práce lidí ve středních a malých firmách je pro prosperitu České republiky důležitější, než lidé typu „pán s motýlkem“ [Černý 2004, str. 43]. Je pravděpodobné, že za těmito postoji se skrývala obava z možného zneužití těchto sociálních skupin k „ukradení“ transformačních cílů. Ze strany podnikatelů bylo poukazováno na to, že zatímco v devadesátých letech byli preferovanou sociální skupinou, od nástupu levice k moci je na ně pohlíženo jako na podvodníky. O to více se však malí podnikatelé distancovali od pochybného obrazu svých kolegů z řad „kapitánů průmyslu“, ovšem poukazovali na podobné zneužívání a rozkrádání státu ze strany lidí, kteří nemají zájem pracovat nebo vyloženě zneužívají sociální dávky tím, že zároveň pracují v šedé ekonomice.

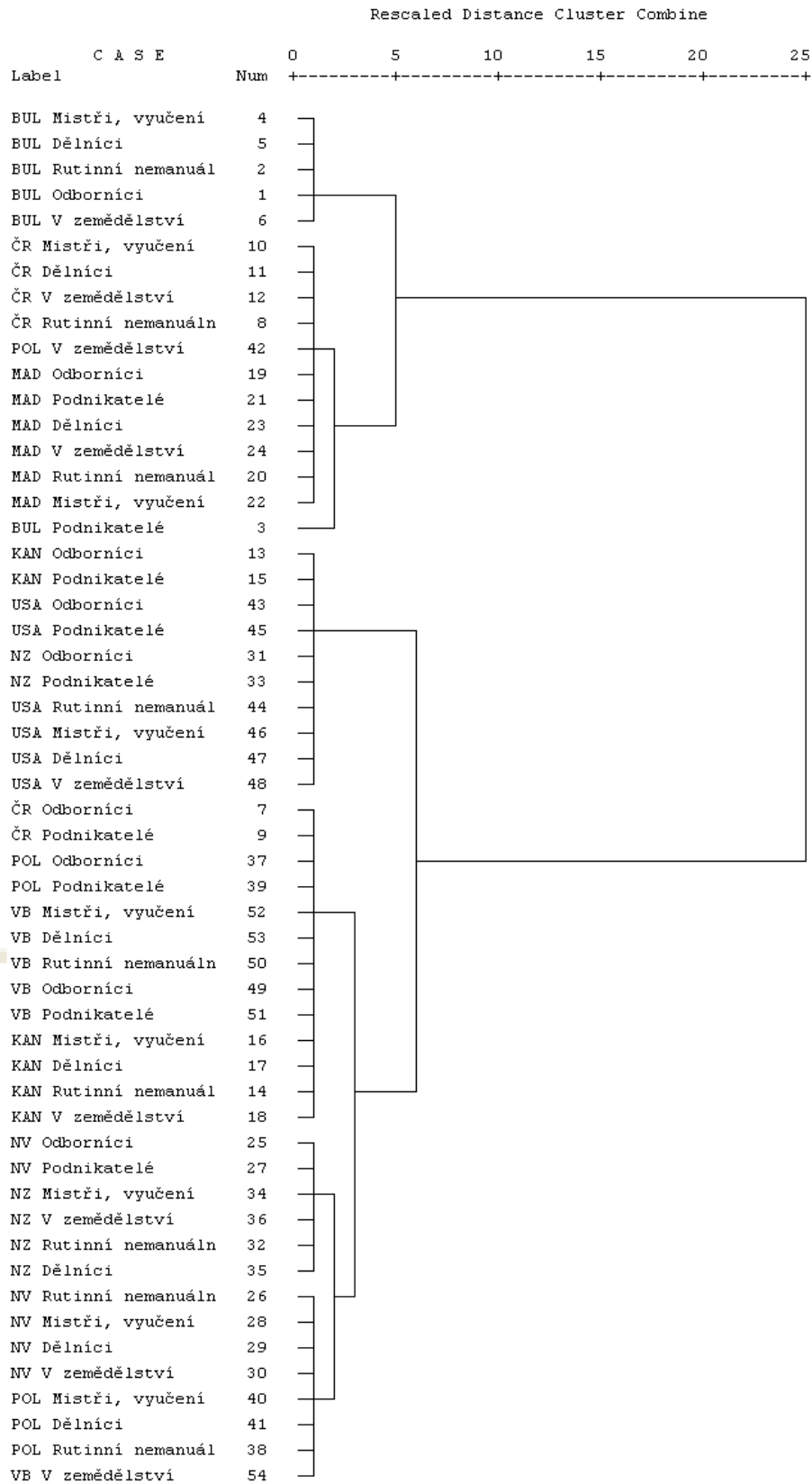
Mám pocit, že je spousta lidí, kteří se tváří, že jsou nezaměstnaný, přitom dělají někde načerno a přitom si chodí pro státní přídatky. To mě drásá, protože vím, že se proti tomu nic neděje. Úřad práce pracuje tak, jak pracuje, to já nehodlám vůbec komentovat. Čím větší šejdír a podvodník, čím víc okrádá stát, tak je od úřadu práce ještě podrbanej, že se k němu zaměstnavatel špatně chová. [Černý 2004, str. 58]

Víc než polovina lidí v mém okolí práci ani nehledá, i když by si ji ve městě mohli sehnat, manuální práce je tam podle mě dost. Ale lidi si zvykli, že sociální dávky a podpory jsou docela slušný. [Černý 2004, str. 58]

Graf 18: Clusterová analýza (data ISSP Sociální nerovnosti 1999)

* * * * * H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S * * * * *

Dendrogram using Ward Method

Stejně jako tomu bylo u mezinárodního srovnání podle socioekonomického statusu, i v případě subjektivního zařazení došlo u vybraných tříd z postkomunistických zemí k přesunu do clusteru tvořeného vyspělými západními společnostmi (graf 19) – konkrétně šlo o vyšší třídu v případě Polska, Slovinska, České republiky a východního Německa. Naopak zejména nižší třída a v některých případech také dělnická třída se ocitly v clusteru tvořeném převážně skupinami z východoevropských zemí. Za rozhodující lze z tohoto pohledu považovat umístění středních tříd z jednotlivých společností – zde se opět ukazuje jasné rozdělení obou clusterů na postkomunistické společnosti včetně jejich nižší, dělnické a zejména střední třídy a ostatní společnosti zahrnující vždy alespoň vyšší i střední třídu (v případě USA dokonce i dělnickou třídu!).

Střední třída, zejména díky svému pocitu nízkého podílu na očekávaných transformačních cílech, které se jí díky nastaveným prostředkům z první poloviny 90. let od roku 1996 spíše vzdalovaly než přibližovaly, nedosáhla do konce 90. let z hlediska mezinárodního srovnání takové pozice, aby se dala označit z hlediska svých postojů k sociálním nerovnostem (tedy hodnocení své pozice ve společnosti, naplnění svých očekávaných cílů atd.) za vítěze první dekády postkomunistické transformace. Z tohoto pohledu je významné postavení střední třídy vzhledem k pracovním orientacím v roce 1997. Clusterová analýza (graf 20) ukazuje, že česká střední a vyšší třída se umísťují do velkého clusteru, tvořeného převážně skupinami z vyspělých zemí. Kromě východního Německa se sem umísťují všechny vyšší subjektivně definované třídy v postkomunistických zemích a také střední třída v Maďarsku a Slovinsku. Tento rozdíl ukazuje, že zejména nižší a dělnické třídy neprofitovali z postkomunistické transformace dostatečně rychle na to, aby se jejich pracovní orientace přiblížily průměru vyspělých zemí.

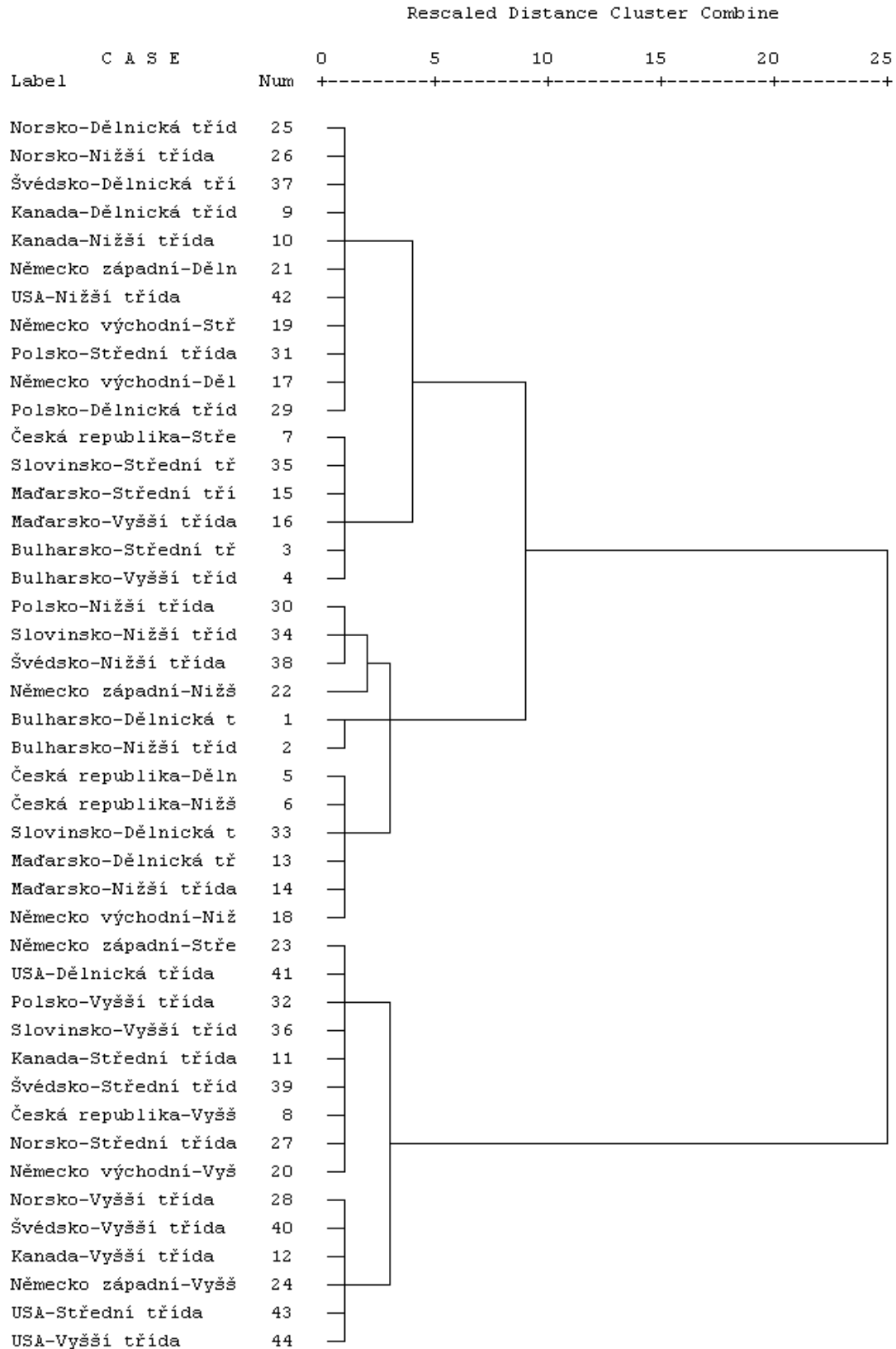
Ačkoli se česká střední třída umístila ve vyspělém clusteru, a neměla tak zřejmou (ekonomickou) potřebu delegitimizovat původně nastavené transformační prostředky, došlo u ní k obratu směrem k levici a byla rozhodujícím jazyčkem na vahách při prvním „zhoupnutí“ politického kyvadla (a také ostatně strůjcem zhoupnutí nazpět v roce 2006). Více než objektivní situace středních vrstev zde tedy hrála roli výše identifikovaná relativní deprivace vůči očekáváním zakotveným v její skupinové mentalitě, intuitivně nazvaná pozorovateli společenského dění jako „blbá nálada“. Hezky to vyjádřila jedna z praktických lékařek v kvalitativní sodně, když hovořila o doporučeních pro své děti:

Medicínu bych jim nedoporučila, je sice hrozně zajímavá, ale nepoměr mezi ziskem a mírou starostí je velkej. ... V podstatě můžou dělat jakoukoli práci, ale měla by přinášet uspokojení i finanční odměnu. [Černý 2004, str. 39]

Graf 19: Clusterová analýza (data ISSP Sociální nerovnosti 1999)

* * * * * H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S * * * * *

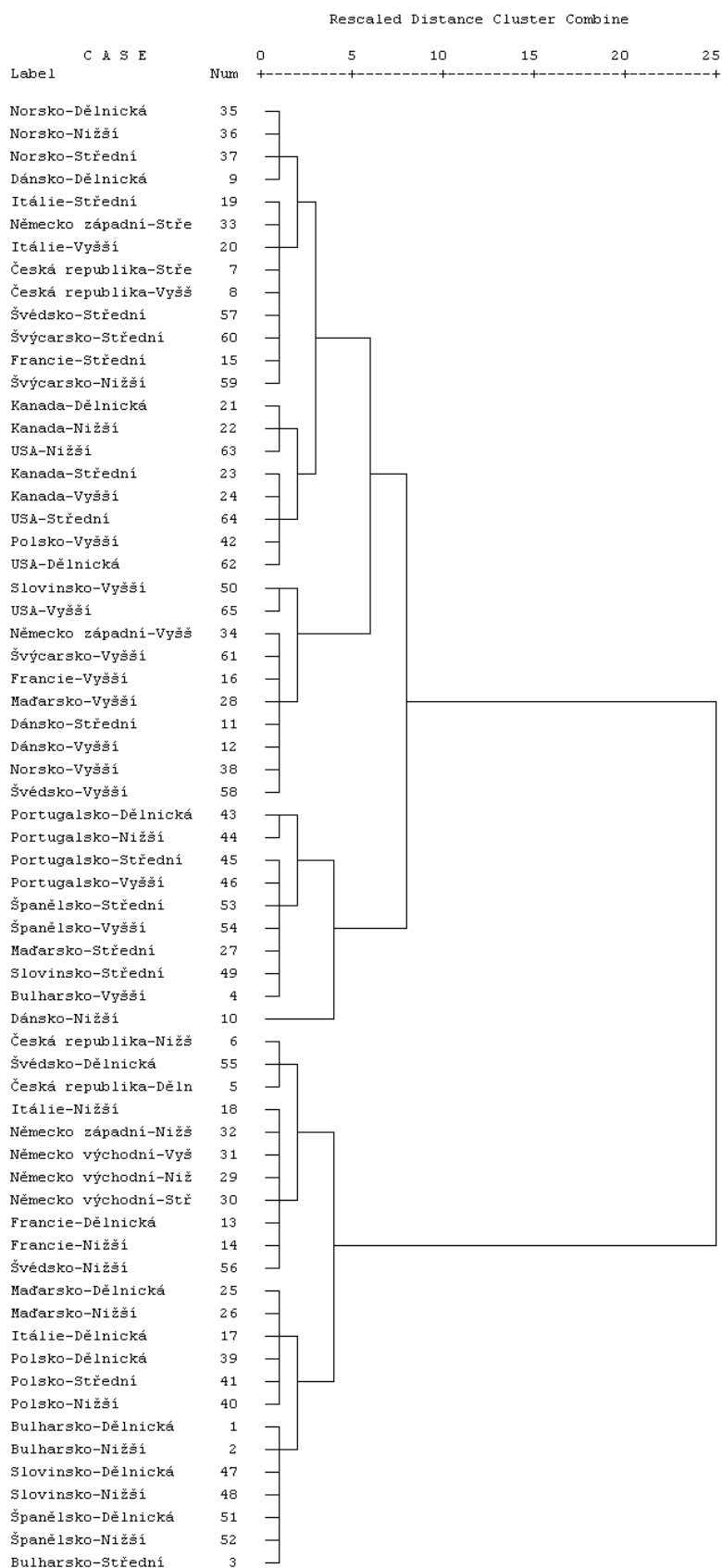
Dendrogram using Ward Method

Graf 20: Clusterová analýza (data ISSP Pracovní orientace 1997)

***** H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S *****

Dendrogram using Ward Method

Požadavek jít dělat něco nejen zajímavého, ale také finančně dobře oceněného byl sice splnitelný pro pozvolnou generační obměnu, nebyl ale splnitelný pro většinu lidí z jednotlivých sociálních skupin (ne všichni mohli jít podnikat nebo si najít zaměstnání v lukrativních profesích jako ekonomové či programátoři). Ve skutečnosti muselo dojít k rekonstrukci identity skupiny založené na znalosti její celkové mentality i na interpretacích zkušeností a mentalit jednotlivých sociálních skupin. Nešlo tedy rozhodně jen o hodnocení vývoje z hlediska pozice vlastní třídy ve společnosti, jak ostatně prokázal jednosměrný vývoj postojů z hlediska sociálního postavení protichůdných skupin (s výjimkou výjimečného postavení vyšší třídy). Jak ukázaly rozhovory v kvalitativní sondě, důležitým prvkem mentalit je interpretace životních zkušeností ostatních skupin ve společnosti. Zde jsme identifikovali zřetelně přítomný požadavek na zvýšenou ochranu skupin ohrožených nevydařenou transformací. Zároveň byl vyzdvižen význam podnikatelů řídících se „protestantskou etikou“³, což bylo motivováno také interpretací mentality dané skupiny podnikatelů jako z hlediska rozvoje společnosti vysoce promodernizační, ačkoli se v době konání kvalitativní sondy cítili někteří z nich být téměř „druhem ohroženým vyhnutím“.

Přes v kvalitativní sondě identifikované požadavky rodičů na změnu mentality jejich dětí směrem k větší průbojnosti, sebevědomí i lepší kalkulaci nákladů na jednotlivé profese a zisků z nich se ukazuje, že generační obměna má na celkovou identitu skupiny a reprodukci její mentality mnohem nižší vliv, než bylo v počátcích postkomunistické transformace v postkomunistických zemích očekáváno. Někteří západní politologové však varovali před přílišným optimismem a odhadovali dobu trvání transformačního procesu z hlediska obměny mentality společnosti až na 60 let (tři generace; [Dahrendorf 1990, str. 92 a 99]). To se zatím po uplynutí první dekády transformace potvrzuje – vliv věku na postoje k sociálním nerovnostem nepřekonává vliv příslušnosti k určité národní společnosti, jak ukazuje dendrogram za jednotlivé věkové skupiny v mezinárodním srovnání (graf 21). Rozdíly v případě postkomunistických zemí jsou v roce 1999 stále natolik výrazné, že tyto země utvářejí v tomto případě jediný společný cluster. Zároveň dendrogram potvrzuje větší odlišnosti mezi postkomunistickými zeměmi, zejména v případě Bulharska. Přestože jsme tedy identifikovaly dílčí posuny v mentalitě nejmladších věkových skupin, tato analýza prokazuje zatím dominantní vliv národní mentality a její historicky velmi pozvolnou proměnu, která bude zřejmě trvat déle než pouhou obměnu generací (R. Dahrendorf odhadoval trvání „hodiny občanů“ na šedesát let).

³ Americký expert v oblasti marketingu P. Kotler charakterizoval podnikatele s „podnikavým“ přístupem takto: „Podnikatelé jsou moderním ekvivalentem průkopníků pátrajících po nových krajích; postupují vysoká rizika. Jejich cílem není vydělat peníze, nýbrž především vytvořit něco nového. A když jsou úspěšní, vytvářejí pracovní místa a umožňují výtěžek dalším lidem“ [Kotler 2003, str. 85]

7.5. Působení skupinových mentalit

V mentalitě všech sociálních skupin zůstávají tedy po celé sledované období ctižádostivost a usilovná práce jako prostředky k dosažení očekávaného cíle (úspěchu). Přesto dochází ke vnímání příjmových rozdílů jako nespravedlivých a po vládě je požadována náprava. Zároveň byla ve vztahu k sociálním nerovnostem zjištěna mezi roky 1992 a 1999 výrazná změna postojů na úrovni celé společnosti i jednotlivých sledovaných sociálních skupin. Zatímco jsme v postojích identifikovali zachování transformačních cílů ohledně naplnění rovnosti šancí a meritokratických principů, narazili jsme na významné zpochybnění stávajících prostředků k jejich dosahování, a to jak na úrovni ospravedlnění sociálních nerovností („nerovnosti jsou důležité pro prosperitu země“ – tedy ospravedlnění z pozice dosahování skupinových cílů), tak na úrovni souhlasu s politickým zásahem do stávajícího stavu („je na vládě, aby snížila rozdíly v příjmech“ – tedy souhlas se změnou politiky směrem k levici).

To svědčí o tom, že individuální úspěch byl častěji vnímán jako úspěch nikoli ve prospěch skupiny, ale na úkor skupiny, celku. Jednak to bylo proto, že některé individuální úspěchy nemohly být slučitelné se žádnou skupinovou ideologií (zde šlo o různé případy podvodů a tunelování, případně necitlivých restitucí, které mohly vyvolávat další nespravedlnosti), a dále proto, že kromě nejvyšší třídy nedošlo k průměrnému vylepšení subjektivně vnímaného sociálního postavení. V mentalitě společnosti zažité egalitářství tak nemohlo být překonáno vírou ve spravedlivé šance na úspěch a zasloužené finanční odměňování. Zejména umístění střední třídy (co do jejich postojů k sociálním nerovnostem v roce 1999) v postkomunistických zemích do clusteru jinak nižších a dělnických tříd svědčí o selhání procesu legitimizace zpočátku nastavených prostředků, alespoň vzhledem k očekáváním rozhodující části společnosti, která byla zprvu konformní s mezi elitami vítěznou neoliberalní modernizační strategií.

Příslušníci nižší a dělnické třídy byli i nadále nuceni vnímat práci jako nezbytnou nutnost, bez uspokojivého finančního ohodnocení a také bez jejich „postmaterialistických“ atributů – možnosti dalšího kariérního postupu a zajímavosti práce. Nedošlo k dostatečné legitimizaci práce v soukromém sektoru, kvůli nutnosti vyšších výdělků byla navíc řada lidí ochotna obětovat i své soukromí, v pracovní době však za dané peníze nebyli ochotni dělat víc než nezbytné minimum. To vše se odráželo také v nižší hrdosti na vykonávanou práci a doporučení svým dětem, aby dělali „něco lukrativnějšího“. Hlavní „souboj“ o legitimizaci původně nastavených transformačních prostředků však nakonec prohrála neoliberalní transformační strategie se střední třídou (byť v našem pojetí šlo o střední třídu definovanou pouze na základě subjektivního sebezařazení) – ta totiž požadovala změnu prostředků, ačkoli měla svými pracovními orientacemi již našlápnuto k úspěšnému zdolání „transformačního

kopce“. Byly to také do značné míry úspěchy střední třídy, které byly v hloubkových rozhovorech hodnoceny jako rozhodující pro úspěšné zotavení ekonomiky.

To, co přineslo levici moc – totiž nabídka zvýšení profitu lidí z úspěchů transformace prostřednictvím deficitních rozpočtu, štedrého státu a zamezení dalšího rozkrádání – však postupem času přesáhlo legitimitu z hlediska tradičních principů střední třídy (odměňoval prostřednictvím sociálních dávek i ty, kteří si to nezasloužili, stal se zdrojem podobných nespravedlností jako z opačné strany pravicové transformační prostředky) a přerostl do značné míry v samoučel, který zadlužoval zemi do budoucna. Podnikatelé tyto jevy kritizovali již v kvalitativní sondě v letech 2003/2004, rostoucí nespokojenost postupně zasáhla i další sociální skupiny a promítla se do výsledků voleb v roce 2006. Posílení obou největších stran v těchto volbách (ODS a ČSSD) svědčilo o potlačení extrémních názorů, relativně vysoká volební účast (na úrovni voleb z roce 1998) pak dokládala znovuoživení důležitých volebních témat, která se točila kolem prostředků transformace, jejíž cíle již tentokrát nikdo nezpochybňoval (hovořilo se pouze o tom, za jak dlouho budeme jako moderní západní demokracie, nikoli zda taková jednou budeme; debatovalo se o horizontu reformy vedoucích k tomuto cíli, nikoli o tom, zda budou či nebudou). Data ISSP nezbytná k analýze působení skupinových mentalit v této etapě postkomunistické transformace však budou k dispozici až se značným časovým odstupem.

8. SHRnutí

Cílem předkládané disertační práce bylo popsat a analyzovat působení mentalit vybraných sociálních skupin jako jednoho z kulturně sociálních procesů transformace české společnosti. Rozbor teoretických přístupů k dané problematice nás dovedl k návrhu operacionalizace intuitivně chápaného pojmu mentalita, a to konkrétně v sociologickém kontextu mentalit skupinových. Mentality považujeme za taková schémata vnímání, myšlení a jednání, která jsou typická pro určitou skupinu lidí a relativně stabilní v čase. Mentalita je prostředníkem k zajištění trvání skupiny v čase jako určité svébytné entity, musí však zároveň umožňovat koordinaci skupiny formou legitimizace hierarchické sociální struktury a naplňovat každodenně na úrovni všech členů skupiny společně stanovené cíle. Proto jsme se pokusili stanovit tři strukturální dimenze, ve kterých je vhodné projevy mentalit zkoumat – jedná se o skupinovou identitu, legitimitu organizace skupiny a dosahování skupinových cílů.

Působení skupinových mentalit v transformaci společnosti se odehrává zejména skrze proces legitimizace politických ideologií, snažících se oslovit své publikum pro získání skupiny k naplňování zvolených cílů navrhovanými prostředky. Zatímco výskyt různých ideologií se vztahuje zejména k osobnostem elit a většina lidí nemá k tomuto procesu moc co říci [Adorno 1950], proces legitimizace moci spjaté s danou ideologií je již tématem pro celou společnost a všechny její sociální skupiny. Zde podle našeho názoru začínají hrát mentality významnou úlohu, neboť se v jejich působení projevuje vícerozměrný charakter společnosti (přináležitost člověka k různým sociálním skupinám). Existence skupinových mentalit znemožňuje jednorozměrné řízení společnosti podle potřeb moci, vede naopak k nutnosti zohlednit v procesech modernizace společnosti mentality jako kulturně sociální prvek změn (změny se uvádějí do praxe jakoby lomeně, v zrcadle skupinových mentalit).

Proces postkomunistické transformace zahrnuje vytváření nových skupin a mentalit i přetváření mentalit stávajících. Jak ukázala kvalitativní sonda, realizovaná v letech 2003/2004 formou kvalitativních rozhovorů s reprezentanty různých sociálních skupin, zdroje utváření mentality leží jednak v reinterpetaci životních zkušeností skupiny, jednak ve vnímání a interpretaci životních zkušeností druhých skupin a ve snaze o legitimizaci vlastní mentality jako identické součásti společnosti. Různé sociální skupiny se tedy na procesu legitimizace probíhajících změn ve společnosti aktivně podílejí, přičemž je vnímají nikoli jen v kontextu mentality vlastní sociální skupiny, ale ve svých úvahách rekonstruují vyšší celek společnosti a pozici „své“ skupiny (či skupin) v jeho rámci.

V navazující kvantitativní analýze jsme se zaměřili zejména na proces legitimizace sociálních nerovností v mentalitě společnosti. Zkoumali jsme působení skupinových mentalit v tomto procesu jak v mezinárodním srovnání,

tak relativně mezi jednotlivými významnými sociálními skupinami české společnosti. Dále jsme se zaměřili na oblast pracovních orientací, která byla v první dekádě transformace významná z hlediska legitimizace procesů v rámci „hodiny politiků“ [Dahrendorf 1990], jejichž úkolem bylo provést národ „údolím slz“ a zabránit možnosti znovunastolení totalitních ideologií. Vzhledem k tomu, že tato kvantitativní část práce spočívala na sekundární analýze dat získaných k jiným účelům, bylo nezbytné se omezit pouze na některé vybrané indikátory. Cílem bylo pokrýt výše zmiňované specifické dispozice ke vnímání, postojům i jednání, a to pokud možno v různých dimenzích mentality – tedy skrze sebeidentifikace, hodnocení významnosti různých životních a pracovních atributů, reflexi skutečného stavu z hlediska těchto atributů, saturaci potřeb, legitimitu probíhajících změn, volební chování a politické preference (ty byly analyzovány pouze v národním kontextu).

- **Národní mentalita**

Psychologizující přístupy k transformaci společnosti se obvykle zaměřují na národní společnost jako celky, případně na moderní společnosti jako na homogenní množinu. Pokud jsme v operacionalizaci pojmu „mentalita“ hovořili o sociální skupině, musíme mít v první řadě na mysli také národní společnost. Národní mentality hrají v transformaci společností významnou roli, neboť teprve na jejich úrovni se odehrává dlouhodobá legitimizace vůdčích ideologií ve skupině.

Za jeden ze základních znaků skupinových mentalit z hlediska směřování národní společnosti lze považovat vnímání sociálních nerovností ve společnosti. Odkazuje totiž na proces legitimizace hierarchické sociální struktury ve společnosti, tedy i na proces transformace moci a jejích modernizačních ideologií. Z hlediska postkomunistické transformace je významné to, že poměrně široká akceptace obecných transformačních cílů byla doprovázena průběžným hledáním prostředků k jejich dosahování. Legitimizačním procesem jednotlivých ideologií se staly demokratické volby. Významným prvkem tohoto legitimizačního úsilí moci bylo tedy oslovit co nejširší publikum, přesvědčit jej o funkčnosti zvolených modernizačních prostředků a přenést naplňování transformačních cílů až do nejkrajnější úrovně každodennosti.

Na základě analýzy dat ISSP 1992 a 1992 jsme zjistili, že po celou první dekádu transformace věřili občané České republiky významu ctižádostivosti a usilovné práce pro dosažení úspěchu. Tyto hodnoty dokládají silné očekávání co do zavedení meritokratických principů a spravedlnosti v odměňování, zakotvené v mentalitě společnosti. V postojích lidí vzrostl mezi roky 1992 a 1999 význam vzdělání pro dosažení finančního úspěchu. Tento atribut byl neoliberální transformační koncepcí zprvu opomíjen, neboť byl v protikladu k legitimizačním potřebám moci – aby šance na úspěch měli všichni stejné (a za neúspěch si tedy případně mohli sami).

Zcela jiný byl však pohled na hodnocení reálné spravedlnosti odměňování. V roce 1999 se obyvatelé v postkomunistických zemích odlišovali od Západoevropanů a obyvatel USA a Kanady v pocitu, že lidé jsou odměňováni podle svých výkonů, dále v pocitu, že jsou odměňováni podle inteligence i schopností, a také v pocitu, že pro cestu nahoru musí být člověk zkorumpovaný. Absence očekávané zásluhovosti a naopak přítomnost alternativních a z hlediska společenské morálky nepřijatelných „cest nahoru“ muselo představovat zřejmou překážku v procesu legitimizace nové moci.

Tuto analýzu jsme doplnili obecnějším pohledem na vnímání práce v postkomunistických zemích. Také zde jsme zaznamenali v roce 1997 na úrovni hodnot a postojů významné rozdíly mezi postkomunistickými zeměmi a vyspělými západními demokraciemi. V postkomunistických zemích byla práce častěji vnímána především jako prostředek obživy, jako to nejdůležitější v životě, kde záleží hlavně na vysokém příjmu a méně již na možnostech postupu či zajímavosti zaměstnání. V postkomunistických zemích jsme ve všech zmíněných atributech práce také zaznamenali zvýšenou relativní frustraci – tyto atributy skutečné práce byly totiž hodnoceny vždy hůře než v západoevropských zemích či USA a Kanadě (hůře byla také hodnocena jistota práce, která však byla stejně významná pro obyvatele všech zkoumaných zemí).

Lidé v postkomunistických zemích by si také častěji zvolili práci ve státním než v soukromém sektoru (v průměru tři pětiny z nich), zatímco v západoevropských zemích by to byly průměrně dvě pětiny a v USA či Kanadě dokonce jen pětina lidí. Poněkud odlišně vypadá situace, pokud jde o volbu mezi zaměstnaneckou pozicí obecně a podnikáním. V průměru by si podnikání v postkomunistických zemích (zejména díky vlivu Polska) zvolilo více lidí než zaměstnání v soukromém sektoru. Tento paradox ukazuje na nízkou legitimizaci soukromého sektoru, zejména z hlediska jistoty zaměstnání. Česká republika však patřila k zemím s nejnižší preferencí samostatného podnikání, a to i přes to, že v kvalitativní sondě byli podnikatelé často vnímáni jako ti, kteří nic moc nedělají a mají velké peníze. Úplný zákaz soukromého podnikání v Československu se významně podepsal jak na nízké legitimitě soukromého sektoru z hlediska zaměstnaneckých příležitostí a kariéry, tak na nedůvěře a často pejorativním přístupu k podnikatelům. V první dekádě transformace se v tomto ohledu mentalita změnila jen málo, což si mnozí drobní a střední podnikatelé (a dokonce i někteří poučení manažeři, kteří naopak význam této skupiny z hlediska ekonomiky země vyzdvihovali) v kvalitativní sondě uvědomovali a cítili v tomto ohledu potřebu s tímto obrazem něco dělat.

Ačkoli lidé v postkomunistických zemích považovali práci častěji za nejdůležitější činnost v životě, ve skutečnosti šlo často čistě jen o práci jako zdroj obživy. V chudších zemích byli lidé ochotni častěji pracovat více hodin, pokud by si vydělali více peněz, a častěji také pracovali jen tolik, kolik museli, pokud za to nemohli získat nic navíc. Také hrdost na vykonávanou práci a podnik, kde člověk pracuje, je v postkomunistických zemích nižší. Vyšší jsou

naopak obavy ze ztráty zaměstnání a obava, že by nebylo snadné najít si jinou odpovídající práci (tedy nedostatky pracovního trhu). Zde se však postkomunistické země neliší ani tolik od západní Evropy, která řeší téměř obdobné „transformační obtíže“, jako zejména od USA, jehož hospodářství je na tom nesrovnatelně lépe.

Shrnutí pomocí clusterové analýzy potvrdilo specifické postavení postkomunistických zemí, i když v tomto případě jde do značné míry o vliv bohatství či chudoby jednotlivých zemí, neboť v postkomunistickém clusteru se umístily i dvě nejchudší ze zkoumaných západních zemí – Portugalsko a Španělsko, kde panuje také vysoká preference zaměstnání ve státním sektoru a relativně velké obavy z možné ztráty zaměstnání, avšak hrdost na vykonávanou profesi je vyšší než v případě postkomunistických zemí. Dominantním rozdílem mezi clustery bylo vnímání práce jen jako zdroje obživy (jako nutnosti), nebo více jako postmateriální hodnoty. Vysoký význam práce spolu s vírou v dosažení úspěchu za podmínky ještě usilovnějšího pracovního výkonu připomíná do značné míry „protestantskou etiku“, významnou zejména v počátcích rozvoje kapitalistických společností. To ukazuje na odlišná stadia vývoje společností z obou clusterů, neboť vyspělé země jsou co do pracovních orientací posunuty již mnohem dál k „postmodernímu“ pojetí práce jako zábavy, nikoli nutnosti. Avšak ani nepříliš úspěšné ekonomické ukazatele by samy o sobě nemusely znamenat až takový problém z hlediska naplnění modernizačních cílů, kdyby zároveň v mentalitě společnosti nedošlo k delegitimizaci modernizačních prostředků prosazovaných neoliberální transformační ideologií.

V České republice došlo totiž k významnému poklesu souhlasu s názorem, že velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu země. Zatímco v roce 1992 byla téměř polovina lidí ochotna akceptovat velké diference jako funkční prvek sociální struktury, související s odměnou za řízení, ze kterého profitují všichni (neboť to zvyšuje prosperitu země), v roce 1999 mělo toto funkční vnímání nerovností již výrazně menšinovou podporu. To svědčí o tom, že většina lidí považovala vysoké odměny některých za cosi, co se děje spíše na úkor ostatních, než aby to celku společnosti přinášelo adekvátní hodnotu. To vše ukazuje na odmítnutí nastavených modernizačních prostředků, které nevedly ke spravedlivému oceňování odvedené práce a nelegitimizovaly moc ani sociální strukturu, vznikající podle názoru většiny na nespravedlivých principech.

Na rozdíl od počáteční podpory pravicové ideologie ODS začaly ve společnosti posilovat výrazně levicové postoje k sociálním nerovnostem. Vzrostl pocit, že příjmové rozdíly jsou velké, a zejména souhlas s tím, aby vláda tyto rozdíly direktivně snížila. V roce 1999 se postkomunistické země v průměru odlišovaly jak od západní Evropy, tak od USA a Kanady (zde dokonce o více než jednotku škály). To bylo také důvodem zhrounutí politického kyvadla směrem k alternativním transformačním ideologiím, v České republice konkrétně k předčasným volbám v roce 1998 a následné osmileté vládě ČSSD. V těchto změnách se odráží působení mentality, která nebyla schopna opustit

zažité rovnostářství a ochotna odpustit nespravedlnost privatizačních excesů a chabé morální vedení „údolím slz“. Z hlediska běžného člověka byl téměř spravedlivější předešlý režim, kde měli všichni rovné příležitosti krást „společný“ majetek, než nový systém, kde podle názoru většiny mohli krást jen vyvolení. Navíc šlo často o lidi svázané s dřívějším režimem, což v očích široké veřejnosti transformační proces dále diskvalifikovalo (a z rozhovorů v rámci kvalitativní sondy to bylo jasně znát). Je až s podivem, jak téměř nikdo z politických špiček (snad s výjimkou Václava Havla) si netroufl otevřít kulturní trauma komunistické degradace českého národa.

Nedostatečný úspěch modernizační ideologie se v mentalitě společnosti odrazil také v subjektivním sebezařazení na společenském žebříčku. V roce 1992 se většina obyvatel ve všech postkomunistických zemích umístila v hodnocení své sociální pozice do spodní poloviny žebříčku (v průměru šlo o dvě třetiny lidí). Ve vyspělých zemích se naopak většina lidí (tři pětiny) zařadila mezi horní příčky sociálního žebříčku. Ačkoli v moderní společnosti by měla alespoň polovina lidí sebevědomě hodnotit své postavení jako nadprůměrné, v postkomunistických zemích se pocit, že lidé profitují ze svého členství ve společnosti, do roku 1999 významně nezlepšil. To lze interpretovat tak, že většina lidí měla i nadále pocit, že je na tom hůř než menšina ostatních ve společnosti. Analýza subjektivní mobility navíc ukázala, že průměrný pocit změny sociálního postavení byl spíše klesající. Tento ukazatel doplňuje předchozí analýzy, neboť zřetelně odlišuje postkomunistické země od ostatních „chudých“ zemí (Španělska, Portugalska). Ačkoli tento pokles může jít na vrub kolektivní mobility závislých či nejvíce ohrožených sociálních skupin (důchodců, dělníků), další analýzy prokáží, že tento pokles zasáhl většinu socioprofesionálních skupin i subjektivně definovaných tříd.

První dekáda transformace nedokázala proměnit postoje k sociálním nerovnostem v žádné ze zkoumaných postkomunistických zemí směrem k postojům lidí ve vyspělých demokraciích, jak prokázala clusterová analýza. Jak ukázaly další statistické analýzy, členství v jednom ze dvou hlavních clusterů bylo možné nejlépe predikovat z průměrného sebezařazení lidí vzhledem k celku společnosti, má tedy významný vztah k ekonomické vyspělosti země a patřičného ocenění vlastního postavení jejích obyvatel, plynoucího z rovnosti šancí a možnosti dosáhnout spravedlivé odměny za svou snahu. Mezi postkomunistickými zeměmi zároveň existují větší rozdíly než mezi moderními demokraciemi – modernizační prostředky a podoba postkomunistické transformace podléhají v jednotlivých zemích nutně značným individualizujícím faktorům národních mentalit a v nich zděděných dávných odlišností, které se totalitní režim neúspěšně snažil zahladit.

Významné je dále i to, že všechna učiněná zjištění podporují laickou představu o mentalitě české společnosti, jak ji zprostředkoval díky rozhovorům se svými „informátory“ a následnou systematizací např. L. Holý [Holý 2001]. Jedná se zejména o silnou poptávku po svobodě ve smyslu rovnosti šancí, ale

nízkou míru akceptace rozdílů z ní plynoucích (silný egalitarismus, který se v hloubkových rozhovorech často projevoval v apriorní nedůvěře k úspěšným podnikatelům). Z dat ISSP je průkazné, že česká společnost disponovala v 90. letech poměrně silnou mentalitou co do očekávaných cílů transformace (zásluhovost, rovnost šancí), které však byly konfrontovány s ekonomickou realitou země, zhoršující se situací na trhu práce a silným pocitem nespravedlnosti z nově vznikajících nerovností. V následujících analýzách jsme se soustředili na pozici dílčích skupinových mentalit a z nich vycházejících postojů a chování v rámci transformačního procesu.

- **Mentalita sociálních skupin**

Koncept skupinových mentalit přináší do psychologizujících přístupů k transformaci společnosti strukturální hledisko, které těmto přístupům obecně chybělo. Ačkoli národní mentality jsou společné a do určité míry i dominantní mentalitám dílčích sociálních skupin, přesto existuje v rámci celku společnosti prostor pro existenci specifických skupinových mentalit, které se významným způsobem podílejí na procesu utváření její identity, což následně umožňuje dlouhodobou proměnu národní mentality. Toto strukturální hledisko lze uchopit z různých úhlů – byly vybrány ty strukturalizující znaky, které se vztahují k proměně společnosti tak, že významnou měrou přispívají k legitimizaci či delegitimizaci procesu postkomunistické transformace. Takovýto vztah jsme předpokládali zejména u socioprofesionálního statusu, dále u subjektivního sebezařazení do základních společenských tříd a také u věkových skupin.

Všechny socioprofesionální skupiny zaznamenaly mezi roky 1992 a 1999 posun v názoru na význam vzdělání pro finanční úspěch, naopak ve vnímání ctižádostivosti a usilovné práce jako podmínek úspěchu k žádným významným změnám nedošlo. V roce 1997 považovali práci jen za způsob, jak vydělat peníze, častěji lidé v dělnických profesích, naopak odborníci a rutinní nemanuální pracovníci viděli v práci něco víc než jen zdroj obživy. Zatímco jisté zaměstnání a vysoký příjem chtěly mít všechny skupiny stejně často, v případě hodnocení výše svého příjmu se odlišovali zejména podnikatelé od dělníků. Zřejmý rozdíl panuje v legitimizaci soukromé sféry – soukromý sektor by si vybrali nejčastěji podnikatelé, častěji než státní sektor také rutinní nemanuální i odborníci. Dělníci by preferovali naopak práci ve státním sektoru. Hrdost na vlastní práci, velice významný aspekt fungování každé společnosti, je nejvyšší mezi podnikateli, nejnižší naopak mezi nevyučenými dělníky. Obavy ze ztráty zaměstnání potvrzují rozdíly mezi podnikateli a zaměstnanci, stejně jako spokojenost se svým zaměstnáním, kterou vykazují nejčastěji právě podnikatelé. Na druhou stranu, všechny socioprofesionální skupiny jsou se svou prací v průměru více spokojeny než nespokojeny.

Všechny socioprofesionální skupiny považují velké rozdíly v platech za čím dál méně důležité pro prosperitu země a zároveň čím dál častěji za „příliš velké“. Všechny také v roce 1999 souhlasí častěji s tím, aby vláda snížila rozdíly

v platech (zůstává však zachován rozdíl v míře souhlasu mezi odborníky a podnikateli na jedné straně a zejména dělníky na druhé). Z hlediska legitimizace transformačního procesu je významný posun ve vnímání vlastní sociální pozice v rámci společnosti – zde se však žádný posun nedá statisticky prokázat, v roce 1999 zůstávají zachovány pozice z roku 1992. Významné je z tohoto hlediska mírně nadprůměrné hodnocení vlastního postavení u odborníků i podnikatelů (tři pětiny z nich se zařazují mezi horní polovinu společnosti), tedy typických reprezentantů vyšší a střední třídy. Ostatní skupiny hodnotí své postavení jako podprůměrné (vždy alespoň tři pětiny se zařazují mezi spodní polovinu). To se odráželo také v poklesu podpory ODS, ke kterému došlo ve všech skupinách s výjimkou podnikatelů. Naopak ČSSD zaznamenala zvýšenou podporu napříč všemi socioprofesionálními skupinami.

V hloubkových rozhovorech se dále ukázalo, že zejména mezi manažery se začalo prosazovat silné sociální cítění, tedy pocit, že skupiny ohrožené transformací mají právo na ochranu a že poctivá každodenní práce lidí ve středních a malých firmách je pro prosperitu České republiky důležitější, než lidé typu „pán s motýlkem“. Podnikatelé poukazovali na to, že zatímco v devadesátých letech byli preferovanou sociální skupinou, od nástupu levice k moci je na ně pohlíženo jako na podvodníky. O to více se však malí podnikatelé distancovali od pochybného obrazu svých kolegů z řad „kapitánů průmyslu“, ovšem upozorňovali na podobné zneužívání a rozkrádání státu ze strany lidí, kteří nemají zájem pracovat nebo vyloženě zneužívají sociální dávky tím, že pracují „načerno“.

K podobným zjištěním jako v případě skupin definovaných objektivně podle socioprofesionálního statusu jsme došli také v případě subjektivně definovaných tříd. Všechny subjektivně definované třídy hodnotí podobným způsobem růst významu vzdělání pro finanční úspěch. Všechny také hodnotí velké rozdíly v platech jako méně důležité pro prosperitu země a samotné rozdíly jako příliš velké. Čím vyšší je sociální pozice, tím méně je práce vnímána jen jako zdroj obživy. Vlastní práce je také hodnocena vyššími třídami lépe ve všech zkoumaných attributech – příjmu, jistotě, možnosti postupu, zajímavosti i možnosti určit si čas práce. S vyšší pozicí roste preference práce v soukromém sektoru a mírně i preference podnikání. Lidé v nejvyšší třídě jsou méně ochotni pracovat více hodin a mít za to více peněz, naopak častěji preferují stávající množství práce i peněz. Se sociální pozicí roste hrdost na svou práci a také spokojenost se svou prací, naopak klesá obava ze ztráty zaměstnání a problematičnost nalezení jiné odpovídající práce.

Mezi roky 1992 a 1999 došlo k nárůstu souhlasu se zásahem vlády do příjmových rozdílů zejména u dělnické třídy, rozdíl v postojích mezi touto třídou a vyšší třídou se tak ještě více polarizoval. Subjektivní zařazení na sociálním žebříčku ukazuje, že dělnická a nižší třída se mezi roky 1992 a 1999 v rámci sociální struktury ještě více propadaly, zatímco zejména vyšší třída dále stoupala vzhůru. To se v případě vyšší třídy také odrazilo ve velmi vysoké a

neklesající podpoře ODS, což dokazuje, že nově vzniklé polistopadové elity se snažily zabránit obratu směrem k levici a zachovat pro ně výhodně nastavená „pravidla hry“. Tato skupina sama však nemohla výsledek voleb zvrátit, pokud zejména střední třída nelegitimizovala modernizační ideologii jako dostatečně spravedlivou a meritokratickou. Pokud chce moc ve skupině legitimizovat změny a zajistit rovnováhu mezi nerovnostmi a redistribucí životních šancí všem členům skupiny, musí jednat s ohledem na mantinely skupinových mentalit. Neoliberální koncepce transformace se nedokázala v těchto mantinelech udržet.

Pokud jde o rozdíly v generační mentalitě, pak všechny věkové skupiny hodnotí obdobným způsobem význam ctížádostivosti i usilovné práce pro dosažení úspěchu. Lidé ve věku do 29 let začali mezi roky 1992 a 1999 klást vyšší důraz na ctížádostivost, jejíž význam s věkem mírně klesá, a také si postupně začali uvědomovat hodnotu vzdělání, která se jim v roce 1992 zdála být méně důležitá než starším věkovým skupinám (byli více nadšeni svobodou; jak upozorňoval např. Holý, byli to právě mladí lidé, jimž srovnání vlastních šancí a šancí lidí na Západě nedávalo spát [Holý 2001, s. 127]).

Jednotlivé věkové skupiny se liší zejména v názoru, zda je práce pro člověka tou nejdůležitější činností v životě. S věkem vnímání důležitosti práce lineárně roste. Velké možnosti postupu mají častěji lidé ve věkové skupině do 45 let, potom další příležitosti klesají. Naopak s tímto věkem roste preference státního sektoru před soukromým (významné pro budoucnost je, že legitimizace soukromého sektoru proběhla u mladších lidí). Pro tuto skupinu by také podle jejího názoru bylo obtížnější nalézt přijatelné zaměstnání. Lidé ve věku do 29 let by si, na rozdíl od starších, častěji vybrali být podnikateli než zaměstnanci a jsou zároveň ochotni pracovat více hodin za více peněz. Pokud jde o hrdost na svou práci, nejsou mezi věkovými skupinami významné rozdíly, pouze v případě nevyučených dělníků a zemědělců roste hrdost na tuto profesi s věkem. V kvalitativní sondě se ukázalo, že být nevyučeným dělníkem je mezi mladými lidmi považováno za něco, za co je téměř potřeba se stydět (to považujeme za ukázkou selhání politických elit, které měly klást soustavný důraz na uznání těch, kteří naplňují cíle na všech úrovních každodennosti).

U všech věkových skupin došlo k poklesu souhlasu s názorem, že velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu země, naopak vzrostl pocit, že rozdíly v platech jsou u nás příliš velké. Všechny skupiny také více souhlasily s názorem, aby vláda snížila rozdíly v příjmech (mladí lidé s tím sice souhlasili méně často než starší, ale rozdíl byl jen v míře souhlasu, a to dokonce již v roce 1992 – předávání rovnostářství v mentalitě je zde patrné). Zajímavé však bylo hodnocení na škále sociálního postavení – u nejmladší věkové skupiny došlo k výrazné tendenci umisťovat se do vyšších pater společnosti. Tento posun způsobili zejména nejmladší lidé, kteří teprve vstupovali do života a vnímali své pozice a šance lépe („půl na půl“) než starší lidé (ti naopak v roce 1992 i 1999 hodnotili své postavení nejhůře). Co do politických preferencí se všechny skupiny odklonily od neoliberální koncepce obdobným způsobem, ani ne tak v

souladu se svým postavením, spíše jakoby pod vlivem působení národní mentality, které delegitimizovalo nastavené modernizační prostředky transformace jako nespravedlivé.

- **Porovnání skupin v mezinárodním kontextu**

Jednotlivé skupiny jsme dále porovnávali mezi sebou v mezinárodním kontextu s cílem zjistit, zda přes vliv národní mentality nebudou postoje některých skupin natolik odlišné, aby v globálním pohledu mohly být přiřazeny do clusteru sociálních skupin z převážně moderních zemí. Takové přiřazení jsme identifikovali v postojích k sociálním nerovnostem pouze u českých odborníků, podnikatelů a členů vyšší třídy. V pracovních orientacích jsme takové přiřazení identifikovali u příslušníků střední třídy a vyšší třídy. Je tedy zřejmé, že zatímco si členové střední třídy zachovávali silnou rovnostářskou mentalitu, podpořenou pocitem nespravedlnosti z nově vznikajících sociálních nerovností a zvolených transformačních prostředků, z hlediska svých pracovních orientací nebyli na pracovním trhu až tak ohroženou skupinou, nýbrž měli z hlediska svých pracovních orientací již „našlápnuto“ k úspěšnému zdolání „transformačního kopce“ (ohrožení se cítili být zejména manuálně pracující zaměstnanci). Nešlo tedy jen o to, že by transformační prostředky zvolené pravicovou ODS byly delegitimizovány kvůli nějakému zásadnímu ekonomickému neúspěchu. Ten se podařilo ČSSD také velmi snadno zvládnout pomocí deficitních rozpočtů a přivést hospodářství k rekordnímu růstu. Spíše šlo o to, že nová moc a vznikající struktura narazila na mantinely společenské mentality, a to nejen ekonomicky ohrožených skupin, které neměly možnost dostatečně profitovat z modernizačního procesu, ale zejména v případě střední třídy, která je tradičně oddána morálce a silnému pocitu spravedlnosti (a v postkomunistických zemích také značnému rovnostářství, které nedokázalo rozlišovat dostatečně mezi zaslouženým a nezaslouženým úspěchem).

Působení skupinových mentalit vedlo ke změně transformačních prostředků směrem k sociálně orientovaným řešením. Tento proces působení mentality byl iniciován podobně jako vznik kulturního traumatu [Alexander 2004] – jde o to, aby zkušenosti či očekávání v mentalitě členů skupiny byly rozpoznány skupinou jako významné požadavky, které skupina vezme na svá bedra a pomáhá tím vyrovnat se s prožitými událostmi na úrovni své identity, která se pak prosazuje v politickém chování členů skupiny.

LITERATURA

- Adorno, T. W. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York. Harper & Row.
- Alexander, J. C. et al. 2004. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Arendtová, Hannah. 1995. *O násilí*. Praha: Oikoymenh.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Černý, J. 1999. *Změny v hodnotovém systému populace*. In: Tuček, M., Rendlová, E., Rezková, L., Glasová, A., Černý, J. *Odras společenských změn ve veřejném mínění*. Praha: SoÚ AV ČR. Working Papers 99/1.
- Černý, J. 2001. *Na prahu nové mentality – výzkum mezi budoucími českými symbolickými analytiky*. In: Sociologický časopis 2/2001. Praha: SoÚ AV ČR.
- Černý, J. 2001. *Social Group Mentalities*. Prezentace na Universität Tübingen v rámci semináře Political Culture and Democratization in Postcommunist Societies - Political Orientations, Movements and Parties on the Way to Civil Societies?
- Černý, J. 2002. *Proč průzkumy selhaly*. Lidové noviny, Orientace, 20. 07. 2002.
- Černý, J., Voříšek, M. 2003. Charles University in Prague and Czech Technical University in Prague. *The National and European (EU) Identities in the Czech Republic*. Report (D5) for the EURONAT Project funded by the European Commission DG Research, Key Action Improving the Socio-Economic Knowledge Base (Contract no. HPSE-CT2001-00044).
- Černý, J. 2004. *Zdroje utváření skupinových mentalit – výsledky kvalitativní sondy*. In: Černý, J., Sedláčková, M., Tuček, M.: *Zdroje utváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989*. Praha. SoÚ AV ČR. Sociological Studies 04:11.
- Černý, J. 2006. *Postoje českých elit k problematice EU*. In: Česká republika v roce 1. Praha: Úřad vlády ČR (www.euroskop.cz).
- Černý, J. 2006. *Rozhovor k tématu volební účasti*. Vystoupení v ČT 1, Události, komentáře, 2. 6. 2006.

- Černý, J. 2006. *Zavedení pravidelného výzkumu veřejného mínění k českému důchodovému systému*. Grant Ministerstva práce a sociálních věcí ČR HR140/05 (www.mpsv.cz).
- Černý, J. 2006. *Postoje veřejnosti k českému důchodovému systému a zabezpečení na stáří*. Vystoupení v ČT 24, 18. 10. 2006.
- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto Windus.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa.
- Dahrendorf, R. 1997. *After 1989. Morals, Revolution and Civil Society*. New York: St. Martin's Press.
- Durkheim, E. 1926. *Pravidla sociologické metody*. Praha, Orbis.
- Freud, S. 1990. *O člověku a kultuře*. Praha: Odeon
- Fromm, E. 1960. *The Fear of Freedom*. London: Routlodge & Kegan Paul Ltd.
- Giddens, A. 1976. *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Giddens, A. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- Havelka, M., Müller, K. 1996. *Procesy transformace a teorie modernizace*. Sociologický časopis 2: 143-157.
- Havelka, M., Tuček, M., Černý, J., Česal, J., Hudema, M. 2002. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, SP 02:12.
- Holý, L. 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: SLON.
- Chalupný, E. 1932. *Národní filosofie československá. Díl 1., Národní povaha československá*. Praha: Bursík & Kohout.
- Jodl, M. 1968. *Teorie elity a problém elity*. Praha: Academia.
- Keller, J. 1996. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: SLON.
- Keller, J. 2000. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: SLON.
- Kotler, Philip. 2003. *Marketing od A do Z*. Praha: Management Press.
- Le Bon, G. *Psychologie davu*. 1994. Praha: KRA.
- Machonin, P. a kol. 1969. *Československá společnost*. Bratislava: Epona.

- Machonin, P., Šťastnová, P., Kroupa, A., Glasová, A. *Strategie sociální transformace české společnosti*. Brno: Doplněk.
- Machonin, P. Tuček, M. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: SLON.
- Machonin, P. 1997. *Sociální transformace a modernizace*. Praha: SLON.
- Marcuse, H. 1991. *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.
- Mead, G. H. 1997. *Mind, self and society : from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Merton, R. K. 2000. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: SLON.
- Mills, C. W. 1970. *The Sociological Imagination*. Middlesex: Pelican Books.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno*. Praha. SLON.
- Nekonečný, M. 1999. *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- Parsons, T. 1971. *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.
- Pekař, J. 1990. *O smyslu českých dějin*. Praha: Rozmluvy.
- Reich, R. B. 1995. *Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století*. Praha: PROSTOR.
- Riesman, D. 1968. *Osamělý dav. Zkoumání proměn amerického charakteru*. Praha: Mladá fronta.
- Simmel, G. 1971. *On individuality and social forms : selected writing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sorokin, P. 1936. *Sociologické nauky přítomnosti*. Praha: Jan Leichter.
- Suk, J. 2003. *Labyrintem revoluce*. Praha: PROSTOR.
- Šubrt, J. 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. 2001. *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*. Praha: ISV nakladatelství.
- Tarde, G. 1901. *Zákony sociální*. Praha: Bibliotéka sociálních a politických nauk.
- Tuček, M. 1997. *Životní cíle a strategie individuů a domácností v české, slovenské a polské společnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Tuček, Rendlová, Rezková, Glasová, Černý. 1999. *Odraz společenských změn ve veřejném mínění*. Praha: SoÚ AV ČR. Working Papers 99/1.
- Tuček, M. a kol. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: SLON.
- Večerník, J., Matějů, P. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti*. Praha: Academia.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, sociologie, politika*. Praha: Oikoymenh.
- Wundt, W. 1907. *Outlines of psychology*. London: Stechert, Williams & Norgate.